החוצץ (*spina*) בקירקוס המזרחי של קיסריה[1]

יוסף פורת

מבוא

בשנים 1996–2003 נערכו חפירות ארכיאולוגיות מטעם רשות העתיקות במתקן המזרחי מבין שני המתקנים ששימשו למרוצי מרכבות בקיסריה בתקופות הרומית והביזנטית (נ"צ מרכזי 19975/71165).[2] המתקן המערבי — 'הקירקוס של הורדוס' — נמצא סמוך לקו החוף (איור 1:11), והמתקן המזרחי מרוחק 700–800 מ' מחוף הים (איור 1:8). החפירות במתקן המזרחי נערכו בשני קטעים של החוצץ (*spina*): במקום שבו ניצב במקור האובליסק שנמצא מוטל בזירה (שטח VI), ובקצה הדרומי של החוצץ (שטח VIa). מטרות החפירות היו לבדוק את האפשרות שהאובליסק יוצב מחדש ואת מצב השתמרותו של החוצץ. הדוח שלהלן מסכם את תוצאות החפירות, ובו הצעות לשחזור חלקים מהחוצץ.

מקור השם 'קירקוס מזרחי'

בתיאור בנייתה של קיסריה מזכיר יוסף בן־מתתיהו מתקן בשם 'אמפיתיאטרון' שהוקם "מדרום לנמל ובעורף החוף..." (**קדמוניות היהודים** טו, 341; ר' גם **תולדות מלחמת היהודים ברומאים** א, כא, 8). המתקן שימש לראשונה בחגיגות שנערכו לכבוד ייסוד העיר בשנת 9/10 לפסה"נ (**קדמוניות היהודים** טז, 137). בחפירות שנערכו במקום שציין יוסף בן־מתתיהו התגלה מתקן בנוי שנועד למרוצי מרכבות (איור 1:11).[3] יוסף בן־מתתיהו קרא למתקנים אלה שנבנו בארץ 'היפודרום' או 'אמפיתיאטרון' (Porath 2004); כיום מקובל לכנות בשם 'אמפיתאטרון' מתקנים שנועדו למופעים של קרבות גלדיאטורים (*munera*) ומשחקי ציד (*venationes*).[4]

המתקן למרוצי מרכבות נקרא 'היפודרום' ביוונית (ιπποδρομοσ; מילולית: מסלול למרוצי סוסים) או 'קירקוס' בלטינית (circus; מילולית: טבעת או מבנה היקפי). המונח קירקוס (ברבים: קירקסיות) התקבל

---

1 דוח זה הוא השני בסדרה של ארבעה דוחות על חפירות רשות העתיקות בקיסריה המוקדשים למונומנט ארכיטקטוני ציבורי: ה'קירקוס של הורדוס' (Porath 2013; 2015); בית המרחץ במבנן W283 והדומוס (*Domus*) שמתחתיו (Porath and Gendelman, in prep.); והפרטוריום (*Praetorium*) של הפרובינקיה יהודה־פלסטינה בתקופה הרומית (Porath, in prep.).

2 החפירות נערכו בשנים 1996–2001 בניהולו של יוסף פורת ובסיועה של עמותת ידידי קיסריה העתיקה (רישיון מס' G-6/1996, הרשאות מס' A-3237, A-3871). בלימוד הממצאים שהתגלו בחפירה ובכתיבת הנספחים המופיעים בדוח זה השתתפו חוקרים־עמיתים מומחים: פטר גנדלמן (כלי חרס), רבקה גרשט (פריטי פיסול), גבריאלה ביכובסקי (נומיסמטיקה), יורם סעד (הצבה מחדש של האובליסק) ורוברט דניאל (קמיעות). תודתי לשותפיי לכתיבה ולכל מי שעסק בתיעוד (רבקה מישייב, ליב לויט וענה ימים), בעריכה (דינה שלם, שושנה ישראלי , לורי לנדר ורחל קודיש־ושדי) ובהכנת התכניות והאיורים לדפוס (נטליה זק).

3 רוב המתקן נחפר מטעם רשות העתיקות. חלקה הצפוני של הזירה ועמדות הזינוק נחפרו מטעם המשלחת המאוחדת לחפירות קיסריה. לדוח החפירה בקירקוס של הורדוס, ר' Porath 2013; 2015.

4 הזיהו של המתקן שיוסף בן־מתתיהו מכנה 'אמפיתאטרון' עם המתקן המיועד למרוצי מרכבות הוצע כבר לפני שנים רבות (Jeremias 1931). בעבר, הצעתי שיוסף בן־מתתיהו השתמש במונח 'אמפיתיאטרון' כדרך "לתרגם" ליוונית את המונח הלטיני קירקוס (Porath 2004; 2013:21–27).

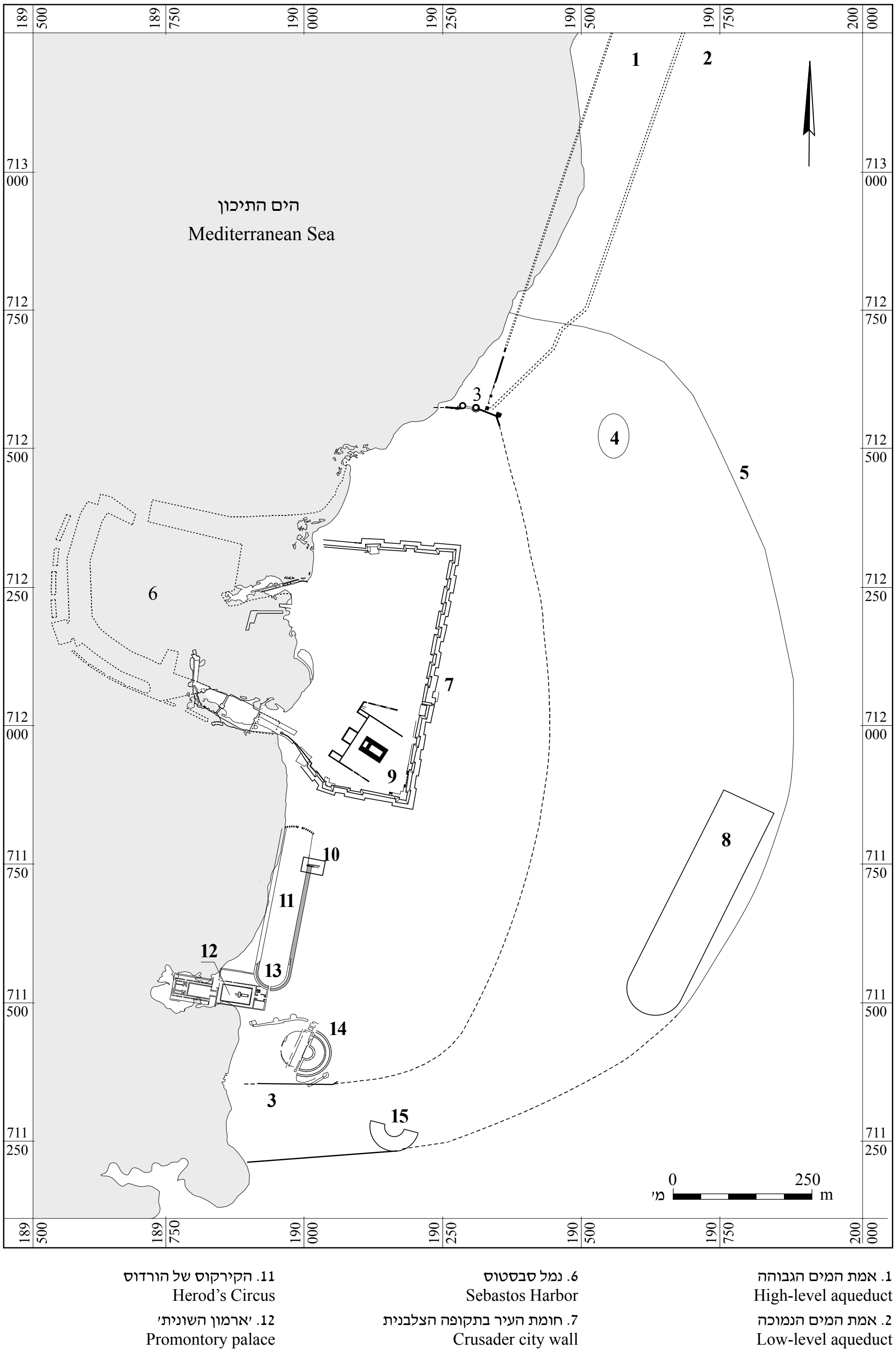

1. אמת המים הגבוהה
High-level aqueduct

2. אמת המים הנמוכה
Low-level aqueduct

3. חומת העיר בתקופה ההרודיאנית
Herodian city wall

4. אמפיתיאטרון
Amphitheater

5. חומת העיר בתקופה הביזנטית
Byzantine city wall

6. נמל סבסטוס
Sebastos Harbor

7. חומת העיר בתקופה הצלבנית
Crusader city wall

8. הקירקוס המזרחי
Eastern Circus

9. במת המקדש; הכנסייה המתומנת
Temple podium; octagonal church

10. בית מרחץ ביזנטי
Byzantine bathhouse

11. הקירקוס של הורדוס
Herod's Circus

12. 'ארמון השונית'
Promontory palace

13. אמפיתיאטרון בדרום הקירקוס של הורדוס
Amphitheater in Herod's Circus

14. תיאטרון
Theater

15. תיאטרון/אודיאון
Theater/odeon

איור 1. מפת המונומנטים בקיסריה.

בספרות חז״ל (ר׳ וייס תשס״א). לפי הקריטריונים המקובלים כיום, המונח ׳קירקוס׳ (circus), ולא ׳היפודרום׳ (hippodrome), מתאר טיפוסים של מבנים ששימשו בעת העתיקה להצגות, למרוצים ולאתלטיקה, בדומה למבנה שהזכיר יוסף בן־מתתיהו (פורת תשס״ג: 31; Robertson 1929:185, 271–289; Fletcher 1943:124, 172–183; Humphrey 1986:1–4). ההיפודרום הוא מתקן ארעי למרוצי מרכבות שהמציאו היוונים, וקירקוס הוא מתקן בנוי קבוע שפיתחו הרומאים (Humphrey1986:1–24; Porath 2004; 2013:24–27).[5] לפיכך, יש לכנות את המתקן המזרחי בקיסריה בשם קירקוס, על אף שבתקופות הרומית והביזנטית לא הייתה הקפדה על כך. בכתובת על לוחית עופרת שנחשפה בקירקוס המזרחי כונה המתקן ιππικον, כלומר, [מגרש] למרוצי סוסים (ר׳ Daniel and Porath, this volume).

לפני גילוי הקירקוס של הורדוס זוהה השדה המוארך במזרח העיר העתיקה קיסריה, שם נמצא האובליסק, כמתקן עירוני למרוצי מרכבות (איור 1: 8). לאחר גילוי הקירקוס של הורדוס התברר שבקיסריה היו שני מתקני קבע בנויים למרוצי מרכבות, וכי המתקן המזרחי החליף את המתקן המערבי. כדי למנוע בלבול בין המינוח של יוסף בן־מתתיהו לבין המונחים המקובלים כיום החליטה משלחת רשות העתיקות לקרוא למתקן בקרבת החוף ׳הקירקוס של הורדוס׳ (Herod's Circus), לכבודו של מייסד קיסריה שבימיו פעל המתקן לראשונה. הקירקוס של הורדוס שימש עד אמצע המאה הב׳ לסה״נ לערך, וחזר לשמש למטרה זו למשך זמן קצר במחצית הראשונה של המאה הג׳ לסה״נ (פורת תשנ״ה; תשנ״ז; תשס״ג; Porath 1995; 2013; 2015). כדי להקל על ההבחנה בין שני המתקנים למרוצי מרכבות בקיסריה נקרא המתקן הנדון בדוח זה ׳הקירקוס המזרחי׳ (Eastern Circus).

תולדות המחקר

במקורות הקדומים יש כמה אזכורים לקירקוס בקיסריה, אך אין ציון למיקומו בתחום העיר. מקורות אלה מתייחסים למבנה שהיה פעיל למן המאה הד׳ לסה״נ ואילך, ולכן הכוונה היא לקירקוס המזרחי. קירקוס בקיסריה נזכר לראשונה בכתבי אבזביוס, אב הכנסייה מקיסריה (*Eusebius* 10), המספר על הוצאתם להורג של מרטירים נוצריים בשנה השנייה ל׳רדיפה הגדולה׳ (303–311 לסה״נ). במאה הד׳ לסה״נ נזכר הקירקוס של קיסריה כדומה בחשיבותו למתקנים שפעלו באנטיוכיה, בלאודקיה, בבירות ובצור (*Expositio* 32). הקירקוס בקיסריה הופעל בידי השומרונים לאחר השתלטותם על העיר במהלך המרד בשנת 484 לסה״נ (*Malalas* 382; Levine 1975:29). במקורות היהודיים ניכרת ההתנגדות לצפייה במופעים שנערכו במתקני השעשועים הרומיים–הביזנטיים, ובהם הקירקוסים (׳בתי קרקסאות׳, למשל תלמוד בבלי, עבודה זרה, יח ע״ב). רבי אבהו איש קיסריה דרש גם הוא נגד ביקור ב׳בתי קרקסיות׳ (איכה רבה, פתיחתא יז) ונראה כי הקירקוס המזרחי בקיסריה שימש לו דוגמה.

במקור מהתקופה הצלבנית (שנת 1220 לערך), שנכתב בידי מחבר אלמוני ותורגם מצרפתית לאנגלית בידי קונדר, מתוארים פריטים ארכיטקטוניים גדולים:[6]

> Near this chapel is a very fair stone of marble, great and long, which is called the Table of Jesus Christ, and there two little stones, which are round, large below, and pointed above, which are called the candlesticks of our Lord. (*The City of Jerusalem* 32).

---

5 המפרי הציע שבימי הורדוס המתקן היה מבנה ארעי, ולכן ראוי לקרוא לו היפודרום, וכי רק במאה הב׳ לסה״נ הוקם במקום מבנה קבע במתכונת רומית, שאותו יש לכנות קירקוס (Humphrey 1986:9–18, 489–490, 529).

6 בעקבות סקר המשלחת הבריטית בקירקוס המזרחי של קיסריה (Conder and Kitchener 1882:17) הציע קונדר שה׳פמוטים׳ הם עמודים קוניים וה׳שולחן׳ הוא פריט אבן גדול שלו חתך ריבועי (הכוונה לאובליסק). הוא גם מציין שפריטים אלה עשויים גרניט ולא שיש.

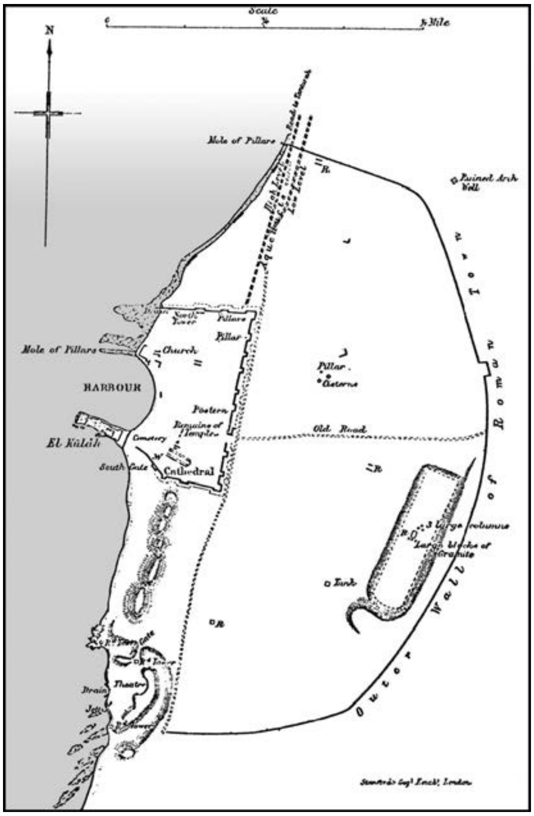

איור 2. תכנית קיסריה לפי הקרן הבריטית לחקירת ארץ־ישראל (Conder and Kitchener 1882:17).

מקור נוסף מהתקופה הצלבנית מזכיר את 'אצבעו של פטרוס הקדוש' (Agullia Sancti Petri), פריט שבנבנשתי זיהה כאובליסק בקירקוס המזרחי (Benvenisti 1970:140–141).[7]

חוקרים שסקרו את חורבות קיסריה למן המחצית השנייה של המאה הי"ט לסה"נ פרסמו את שרידי הקירקוס המזרחי. את המפה המודרנית הראשונה של קיסריה פרסם בשנת 1863 מנסל (Mansell) ב'קובץ מפות ותכניות של הימייה הצרפתית' (Dépôt des cartes et plans de la Marine Francaise 1863; Vann 1992: Fig. 10); במפה מצוינים במזרח העיר "שלושה עמודים גדולים" ו"גוש גרניט גדול". גרן (תשמ"ד), שסקר את חורבות העיר בשנים 1854 ו־1863, ציין אובליסק באורך 14 מ',[8] בסיס ושלושה "ציוני גבול ענקיים" מגרניט אדומה (הלא הם העמודים הקוניים, י"פ). הוא הציע שפריטים אלה היו חלק מעיטורי החוצץ בקירקוס: "כלום אין האבנים האלה מלמדות כי זהו אתרה של זירה עתיקה, שהן סימנו את הספינה[9] שלה ושהאובליסק ניצב במרכזה?" (גרן תשמ"ד: 229).

הסוקרים מטעם הקרן הבריטית לחקירת ארץ־ישראל (Palestine Exploration Fund) ביקרו בקיסריה בשנת 1872. הם תיארו את הקירקוס המזרחי כעמק מלאכותי, מוארך, השוכן בחלק המזרחי של חורבות העיר (איור 2), שמוטלים בו כמה פריטים ארכיטקטוניים מגרניט אדומה: אובליסק, שלושה עמודים קוניים ופריט גדול בצורת תיבה. לדעתם, העמודים הקוניים היו חוליות של עמוד גבוה, שהפריט דמוי התיבה שימש בסיסו (Conder and Kitchener 1882:17).[10]

החוקר ג'רמיאס ביקר בקיסריה בסוף שנות ה־20 של המאה הכ' ובחן את שרידי הקירקוס המזרחי. הוא ציין את האובליסק הנפול, את העמודים הקוניים, את פריט הגרניט הגדול בצורת תיבה ושרידים של קיר (4.2 מ' רוחב) בתוואי החוצץ (Jeremias 1931: Taf. 12, 13). ג'רמיאס הציע לזהות את הקיר עם החוצץ (*spina*), ואת פריט הגרניט, שהיה מונח בזירה מצפון לאובליסק, כמזבח טרקסהיפוס (taraxippos = מפחיד סוס; Jeremias 1931:287–289), לפי תיאורו של ההיסטוריון פאוסניוס את ההיפודרום בעיר אליס (Elis) (*Pausanius* VI, 20).

---

7 בנבנשתי ציין שהאובליסק עמד לגובה 3 מ'. מידה זו אינה תואמת את מידותיו של האובליסק, שגובהו היה יותר מ־10.56 מ' (ר' להלן).

8 אורך גזע האובליסק שהשתמר הוא 10.56 מ'. מהמידע המועט שכתב גרן אין אפשרות לדעת אם בימיו האובליסק היה שלם (כולל הפירמידיון וחלקים נוספים שנשברו אחרי ביקורו), או שהייתה טעות במדידה.

9 המתרגם, חיים בן־דוד, השתמש במילה 'ספינה', לתרגום המונח *spina*. אנו מציעים את המילה חוצץ (באנגלית: barrier).

10 סוקרי הקרן הבריטית לא קשרו בין הפריט דמוי התיבה לאובליסק, כנראה משום שהיה מרוחק מהאובליסק הנפול וקרוב לחוליות הגרניט של העמודים הקוניים.

ברבע השני של המאה הכ׳ ביקרו במקום חוקרים ומטיילים רבים, חלקם הנציחו את עצמם על רקע האובליסק והעמודים הקוניים. בתצלומים מימי המנדט הבריטי נראים העמודים הקוניים, האובליסק הנפול, פריט הגרניט והקיר (איורים 3–10).

בשלהי התקופה העות׳מאנית ובימי המנדט הבריטי היה שטח הקירקוס המזרחי בבעלות הפטריארכיה היוונית, והיא החכירה אותו לחקלאים מקומיים (ששון תשע״א). בשנת 1944 חכרו ראשוני קיבוץ שדות־ים את חציו המערבי של הקירקוס המזרחי וסיקלו את אבני הקיר, בלי לשער שהם הורסים את שרידי החוצץ (וגמן 1981: 108 ; אנגרט 1999: 140). במהלך הכשרת השטח לחקלאות מודרנית הזיזו אנשי שדות־ים פריטי אבן גדולים מגיר ומגרניט, וערמו את רובם ליד האובליסק, מבלי לתעד את ההעברה. שלושה פריטי שיש מעוצבים שהועלו לפני השטח בחריש נשמרו במוזיאון שדות־ים לעתיקות קיסריה.

בשנת 1954 נמצאו שברי כתובת ביוונית במרחק כ־150 מ׳ מצפון־מזרח לקירקוס המזרחי. בכתובת נזכרים ה״אחראים לאחזקת הסוסים״ (*hippotrophoi*), וכן רשימת מסים שהוטלו על תושבי העיר לצורך אחזקת סוסי המרוצים (Lehman and Holum 2000:112–114).

בשנת 1973 סקרה חוליה מטעם המשלחת המאוחדת לחפירות קיסריה (Joint Expedition to Caesarea Maritima—JECM) את שטח הקירקוס המזרחי כהכנה לחפירות ארכיאולוגיות. התברר שפריט הגרניט שנמצא בזירה מצפון לאובליסק (איור 10) הועבר אל שולי הזירה בצד מזרח. ליד האובליסק נמצאו שלושה עמודים קוניים מאבן גרניט אדומה ושמונה פריטי גיר נוספים בצורת תיבה; הפריטים לא היו באתרם.[11] הסוקרים בדקו גם פריטים ארכיטקטוניים שהתגלו בקירקוס ונותרו בשטח או נשמרו במוזיאון, וכן כמה פריטים מאבן גרניט אדומה שנמצאו בנמל קיסריה (Humphrey 1974). לדעת המפרי, כל עמוד קוני שנמצא ליד

איור 3. החלק המזרחי של המושבים והזירה, מבט לצפון (צילום מימי המנדט הבריטי; ארכיון רשות העתיקות).

[11] בראשית שנות ה־50 של המאה הכ׳ היה י׳ מאייר ז״ל, ממייסדי קיבוץ שדות־ים, מעורב בהזזת עמודי הגרניט ופריט הגרניט ממקומם המקורי בעזרת טרקטור שרשראות (מידע בעל־פה, 1997). איש מוותיקי שדות־ים אינו יודע מהיכן הגיעו פריטי הגיר. העדות למיקומם ליד האובליסק היא מראשית שנות ה־70 של המאה הכ׳, והם אינם מופיעים בתצלומים מימי המנדט הבריטי.

איור 4. האובליסק בזירה, ובו סימני חיתוך, מבט לצפון (צילום מימי המנדט הבריטי; ארכיון רשות העתיקות).

איור 5. האובליסק, ובו סימני חיתוך, מבט לצפון־מזרח (צילום מימי המנדט הבריטי; ארכיון רשות העתיקות).

איור 6. האובליסק, מבט לדרום־מזרח (צילום מימי המנדט הבריטי; ארכיון רשות העתיקות).

איור 7. חלקם התחתון של שלושה עמודים קוניים בזירה מצפון לאובליסק, מבט לדרום—דרום־מזרח (צילום מימי המנדט הבריטי; ארכיון רשות העתיקות).

איור 8. חלק תחתון של עמוד קוני, ובו סימני חיתוך, בזירה מצפון לאובליסק, מבט לדרום (צילום מימי המנדט הבריטי; ארכיון רשות העתיקות).

איור 9. בסיס עמוד קוני (הצפוני באיורים 7, 8), מבט לדרום (צילום מימי המנדט הבריטי; ארכיון רשות העתיקות).

איור 10. פריט מגרניט בצורת תיבה בזירה, מבט לצפון־מזרח (צילום מימי המנדט הבריטי; ארכיון רשות העתיקות).

האובליסק היה חציו התחתון של אחד משלושת העמודים שעיטרו את הקצה הצפוני של החוצץ (מטה סקונדה, *meta secunda*) בקירקוס המזרחי. הוא הציע שכל עמוד קוני הורכב מארבע יחידות: בסיס מרובע (בדומה לפריט מאבן גרניט אדומה שנמצא בנמל, ר׳ להלן), שעליו הוצב עמוד קוני שנבנה משתי יחידות (התחתונה נותרה בקרבת האובליסק, והעליונה הועתקה לנמל), ובראשו יחידה נוספת דמוית ביצה (שלא נמצאה בסקר או בחפירות המשלחת המאוחדת). המפרי הציע שפריטי הגיר הגדולים, או לפחות חלק מהם, שייכים לבסיס שעליו הוצב האובליסק, וכי הם נמצאים במקומם המקורי על החוצץ. לדעתו, גושי השיש שבמוזיאון שדות־ים היו חלק מדופן אגן המים (אוריפוס, euripus) שנבנה בראש החוצץ.

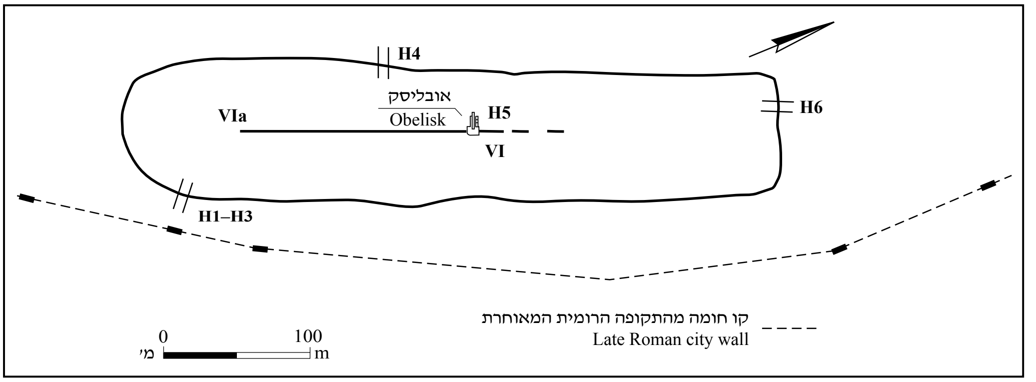

איור 11. תשריט הקירקוס המזרחי וסביבתו הקרובה, על פי תצלום אוויר משנת 1945 (Humphrey 1986: Fig. 236), ובו מיקום חפירות המשלחת המאוחדת וחפירות רשות העתיקות.

בשנים 1974 ו־1976 ערכה המשלחת המאוחדת חפירות מצומצמות בקירקוס המזרחי בניהולו של המפרי (שטח H; Humphrey 1975; 1986:477–491; Riley 1975). בחפירות התגלו שרידים של היציעים בחלק הדרומי־המזרחי (שטחי משנה H1–H3; Humphrey 1986: Fig. 239) ובחלק המערבי (שטח משנה H4) של הקירקוס; שרידים בקרבת האובליסק (שטח משנה H5), שפורשו כפן המערבי של קטע מהחוצץ; ומטליות מרצפת טיט־הסיד של הזירה (שטחי משנה H4 ו־H5; איור 11). לצד האובליסק זוהתה שכבת הומוס (humus) שהצטברה על רצפת הזירה לפני נפילת האובליסק, ושכבה דומה נוספת שהצטברה לצדו (Humphrey 1975:24). המפרי הסיק, שעבר זמן רב בין נטישת הקירקוס המזרחי לנפילת האובליסק, והציע שזמן נפילתו קדם מעט לשנת 1220 לסה״נ (Humphrey 1986:486). לפי השרידים שהתגלו במערב הזירה ובחלקה הדרומי־המזרחי חושב שרוחב הזירה היה כ־90 מ׳. בחתך שנחפר בקפל קרקע (שטח משנה H6), המרוחק כ־450 מ׳ מצפון להתעגלות הדרומית של היציעים, לא נמצאו שרידים של עמדות הזינוק. לפיכך, הוצע שאורך הזירה היה יותר מ־450 מ׳. חופרי המשלחת המאוחדת גילו שהקירקוס המזרחי נבנה על שרידי מבנים מהמאה הא׳ — ראשית המאה הב׳ לסה״נ והסיקו שהוא לא הוקם לפני המאה הב׳ לסה״נ (Humprey 1975; 1986:480).

החפירות

שטח חפירה H5 של המשלחת המאוחדת (איור 11) נוקה בידי משלחת רשות העתיקות בשנת 1996 כדי להשוות בין החוצץ שבקירקוס של הורדוס לבין החוצץ שבקירקוס המזרחי. בעקבות זאת התברר שהפן המזרחי של החוצץ בקירקוס המזרחי לא התגלה בחפירות המשלחת המאוחדת. בחפירה מצומצמת שנערכה מצפון לשטח H5 וממזרח לו בקרבת האובליסק הנפול (שטח VI) נחשף הפן המזרחי של יסוד החוצץ והתברר שרוחב יסוד החוצץ במקום זה הוא כ־7 מ׳.[12] כמו כן, התעורר ספק אם אבני הגיר הגדולות המונחות לצד האובליסק על שרידי החוצץ נמצאות באתרן.

[12] החפירה נערכה ב־15–21 באוקטובר, 1996, בהנהלת המחבר.

בעקבות החלטת רשות העתיקות לבחון את האפשרויות להרמת האובליסק והצבתו במקומו המקורי, התקיימה בשנת 1999 חפירה נוספת בשטח VI במטרה לחשוף קטעים מהחוצץ וממטליות רצפת הזירה שבקרבת האובליסק הנפול, וכן לבחון את השכבות שמתחת לרצפת הזירה.[13] התברר שבמקום זה יסוד החוצץ רחב ועמוק יותר מאשר המשכו לצפון ולדרום. בעקבות תוצאות החפירה הומלץ להציב מחדש את האובליסק. המידע שנחשף בחפירות המשלחת המאוחדת ורשות העתיקות הוצג בפני קבוצה של ארכיאולוגים, אדריכלים, ומשמרים, שהתכנסה בקיסריה ביום 29.12.1999. ההצעה להציב מחדש את האובליסק נדונה ואושרה עקרונית, והביצוע הוטל על מינהל שימור של רשות העתיקות.

בתאריך 22.5.2000 החל השלב המעשי של הצבת האובליסק, שכלל הרמה של שני הגדמים של גזע האובליסק והנחתם על מעמדים כדי לאפשר עבודות הכנה לקראת הצבתו (ר׳ Sa‘ad, this volume). לאחר מכן, נחפר השטח שהיה מתחת לשברי האובליסק. בחפירה זו לא התגלו נתונים חדשים.

מצפון לאובליסק ומדרום לו נחפרו כמה תעלות בדיקה בעזרת מחפרון, בניצב לתוואי המשוער של החוצץ, במטרה לגלות מה השתמר ממנו. התברר שקטע החוצץ נמשך כ־30 מ׳ מצפון לאובליסק ועד קצהו הצפוני שלא השתמר, ונותרה ממנו רק תעלת שוד. בתעלות בדיקה שנערכו לאורך 185 מ׳ מדרום לאובליסק התגלה יסוד החוצץ. בתעלות שנחפרו 70–185 מ׳ מדרום לאובליסק התגלו גם פריטי שיש גדולים בצורת תיבה — כנראה דופנותיו של אגן מים (אוריפוס) שהיה בראש החוצץ. המפרי הגיע לאותה מסקנה לפי פריטי שיש המצויים כיום בקרבת מוזיאון שדות־ים (Humphrey 1975:17, Fig. 17; 1986:484, Fig. 240).[14] הקטע הדרומי של החוצץ, כולל המטה פרימה, ופריטים רבים שעיטרו אותו התגלו בחפירה שנערכה בשטח VIa (ר׳ איור 11). החפירה לאורך חלקו הדרומי של החוצץ הופסקה בגלל מחסור במשאבים ועד מועד פרסום דוח זה לא החלו עבודות לשימור החוצץ ולשחזורו.

ארכיטקטורה וסטרטיגרפיה

שטחי החפירות של רשות העתיקות בקירקוס המזרחי הוגדרו כשטח VI, על פי רישום שטחי החפירה של המשלחת מאז שנת 1992. נפתחו שני שטחי משנה: שטח החפירה ליד האובליסק הוגדר ׳שטח משנה VI׳ (תכנית 1), ושטח החפירה בקטע הדרומי של החוצץ הוגדר ׳שטח משנה VIa׳ (איור 11; תכנית 2). כל שטח משנה נחלק לריבועים (5 × 5 מ׳), ונוהל בו רישום נפרד. הריבועים בשטח VI הוגדרו באותיות ובמספרים, ובשטח VIa — במספרים בלבד.

לפני תחילת החפירות בשנת 1996 היה גובה פני השטח בשטח VI 5.6–5.7 מ׳ מעל פני הים. האובליסק הנפול ומעט אבני לקט בראש החוצץ בלטו מעל פני הקרקע. מצפון לאובליסק וממזרח לו היו שלושה עמודים קוניים מגרניט ושמונה פריטים גדולים מאבן גיר מסותתים בצורת תיבה. רשת הריבועים בשטח VI נקבעה על פי הפן הצפוני של האובליסק הנפול ובניצב לקו המשיק לקצה השבור של האובליסק. הריבוע שחפרה המשלחת המאוחדת מדרום לאובליסק נותר H5, ושאר הריבועים מוספרו בסדר עולה של אותיות לכיוון מזרח וספרות לכיוון צפון (תכנית 1). מספרי הסלים התחילו במספר B600,001 ומספרי הקירות/הלוקוסים במספר L/W60001.

שטח VIa נפתח במרחק 150–185 מ׳ מדרום לאובליסק. גובה פני השטח לפני תחילת החפירות בשנת 2000 היה 6.2–6.3 מ׳ מעל פני הים, כ־0.6 מ׳ גבוה יותר מפני השטח בשטח VI. האזור המיועד לחפירה היה מסוקל

---

[13] החפירה נערכה ב־8–23 באוגוסט, 1999, בניהולם של המחבר ופטר גנדלמן, במסגרת פרויקט חפירות קיסריה.

[14] לפי תוצאות החפירה בשטח VIa, נראה שפריטי שיש אלה היו במקור בחלק הצפוני של האוריפוס (לפחות הפריט העליון, ר׳ Humphrey 1986: Fig. 240).

איור 12. שטח VIa, מבט כללי לצפון; משמאל — יחידה עליונה ויחידה תחתונה של עמוד קוני.

היטב, חרוש ומעובד לחקלאות מודרנית, ולא נראו בו שרידי בנייה. נראה שאחרי התקופה הביזנטית חדרה דיונה אל חלקו הדרומי של הקירקוס וגרמה להתרוממות פני השטח לפני שהוא הוכשר לחקלאות. הרצפה העליונה של זירת הקירקוס בשטח VIa (L61058) נמוכה כדי 0.3–0.4 מ׳ מרצפת הזירה בקרבת האובליסק (L60004) שבשטח VI. נראה שיש לשייך את שני הקטעים לאותה רצפה שנוצר בה שיפוע קל מצפון לדרום, שיפוע הפוך משיפוע פני השטח כיום. הצטברות הדיונה מעל שרידי הקירקוס ושיפוע הזירה לכיוון דרום יצרו שכבה עבה של קרקע אשר הגנה על השרידים בשטח VIa. כתוצאה מכך השתמרו שרידי הקירקוס טוב יותר בשטח זה מאשר בשטח VI. קו הבסיס לרשת הריבועים בשטח VIa נקבע על פי הפן המשוער של יסוד החוצץ, במרחק 2.5 מ׳ ממזרח לו, ובניצב אליו במרחק 5 מ׳ מדרום לקצהו המשוער. כל טור ריבועים בציר צפון–דרום מוספר במאות, ובתוך כל טור המספור בסדר עולה לצפון. כדי להותיר מספרים לריבועים שבין קצה החפירה ליציעים שמדרום לה מוספרו הריבוע בקצה הדרומי־המזרחי במספר 620, והצמוד אליו ממערב במספר 520. שטח החפירה כלל את ריבועים 520–526 ו־620–626 (תכנית 2; איור 12), את ריבוע 720 בדרום־מזרח ואת ריבועים 420, 421 ו־426 במערב. מספרי הסלים בשטח זה החלו במספר B601,001 ומספרי הקירות/הלוקוסים במספר L/W61001.

בשני השטחים הובחנו ארבע שכבות דומות, מ־I המאוחרת עד IV הקדומה (טבלה 1; ר׳ נספח 1): בשכבה IV התגלו שרידים שקדמו לבניית הקירקוס; בשכבה III התגלו שרידי הקירקוס, שנבנה במחצית הראשונה של המאה הב׳ לסה״נ ושימש עד המאה הז׳ לסה״נ; בשכבות II ו־I הוסבה זירת הקירקוס לשדה חקלאי; שכבה I מציינת את השימוש האחרון שנעשה בשטח לחקלאות מודרנית, מאז 1944.

כלי העיבוד המודרניים חדרו מתחת לעומק המרבי שאליו הגיעו המחרשות של החקלאות הקדומה, והעלימו את סימני הכלים של החקלאות המסורתית משכבה II. השרידים מתחת לשכבה החקלאית מלמדים על פעולות הרס, עבודות פירוק ושוד אבנים שהתבצעו במקום מאז נטישתו. מצפון לאובליסק התגלו כמה קברי שוחה. באחד מהם היה שלד במנח קבורה מוסלמי, כשהוא על צדו הימני בציר מזרח–מערב, הראש בצד מערב והפנים לכיוון דרום (למכה). לא התגלה ממצא מתארך בקברים; לפיכך, אפשר שהקברים נכרו למן הכיבוש המוסלמי ועד החכרת השטח לקיבוץ שדות־ים בשנת 1944.

טבלה 1. תיאור השכבות
Table 1. Stratigraphy

שכבה Stratum	תיאור Description	תקופה (לסה״נ) Period (CE)
I	עיבוד חקלאי על ידי קיבוץ שדות־ים Agricultural activity by Kibbutz Sedot-Yam	1944 ואילך 1944 onward
II	הרס, שוד אבנים וחקלאות מסורתית שפגעו בשרידי הקירקוס Ruins, stone robbing and traditional agriculture	1944–640 640–1944
III	תקופת השימוש בקירקוס Operation of the circus	המאה הב׳–640 2nd c.–640
IV	שרידי מבנים, מערכת מים Building remains, water system	המאות הא׳–הב׳ 1st–2nd c.

שכבה IV

לשכבה IV שויכו כל השרידים שהתגלו מתחת לשכבה III: קטעי יסודות של קירות שהשתמרו מתחת למפלס הרצפות של זירת הקירקוס ושכבת העפר שלתוכה הם חדרו.

שטח VI. כיוון שהוחלט שלא להסיר מטליות של רצפת הזירה (שכבה III), התגלו שרידים משכבה IV רק באזור מצומצם ממערב ליסוד החוצץ ומצפון לאובליסק ומתחתיו (ריבועים G–H/5–7; תכנית 1). אלה כוללים כמה קטעים של יסודות לקירות (W60007, W60023, W60031), הבנויים במקביל או בניצב זה לזה מאבני כורכר מסותתות. אבני הנדבך התחתון הונחו לרוב בשיטת ראשים, והנדבך שמעליו הונח בשיטת פתינים. הקירות הצרים (0.4–0.3 מ׳ עובי) מרמזים שהמבנים היו חד־קומתיים. כיוון שאזור החפירה היה מצומצם קשה לקבוע אם המרווח הצר (כ־1.5 מ׳) בין הקירות המקבילים 60007 ו־60023 שימש סמטה בין שני מבנים סמוכים או פורטיקו ב׳בית חצר׳. קיר 60031, הניצב לקיר 60007, נחתך בקצהו המזרחי בתעלת היסוד של החוצץ משכבה III. מצפון לקיר 60031 התגלו קירות קצרים (W60018–60020), שהיו כנראה מסד למתקן מוגבה; הקיר המזרחי של המסד נהרס גם הוא מתעלת היסוד של החוצץ.

גובה ההשתמרות של שרידי הבנייה משכבה IV היה נמוך ב־0.1 עד 0.25 מ׳ ממפלס רצפת הזירה משכבה III (5.55 מ׳ ± 2 ס״מ מעל פני הים). לפיכך, נראה שהרצפות והנדבכים העליונים של הקירות הוסרו במהלך פילוס השטח לקראת הנחת הרצפה בזירת הקירקוס. בכל מקום שבו העמקנו מתחת לשכבה IV היה חול דיונה בצבע כתום בהיר מאוד. בריבוע K5 שממזרח למסד החוצץ נמצא מתחת לדיונת החול כורכר פריך מאוד, מגובה כ־3.5 מ׳ מעל פני הים ומטה.

שטח VIa. בשטח זה התגלו ממצאים מעטים ומקוטעים (תכנית 2) בשל ההרס שנגרם בעקבות חפירת תעלת היסוד עבור החוצץ. כמו כן, השטח שבו נחשפו שרידים משכבה IV היה מצומצם כיוון שהוחלט להשאיר את הרצפות של זירת הקירקוס (שכבה III) שנתגלו ממזרח לחוצץ ובהיקף המטה פרימה (*meta prima*) ומכיוון שרוב המחיצות שבין הריבועים לא הוסרו.

מתחת לרצפת הזירה משכבה III הייתה שכבה של עפר חולי ובו מעט ממצאים מהמאות הא׳–הב׳ לסה״נ. בגלל שטח החפירה המצומצם לא הייתה אפשרות לשחזר את פני השטח הראשוניים ולבדוק אם שכבת העפר הובאה למקום למילוי ויישור פני השטח לקראת בניית הקירקוס, לטיוב שדות בחומר מהמזבלה העירונית במהלך שכבה IV, או שזו שכבה שהצטברה לפני הבנייה משכבה IV. מתחת לשכבת העפר החולי (ריבועים 522, 525, 622) התגלתה שכבה של חול דיונה הדומה לדיונה שבשטח VI.

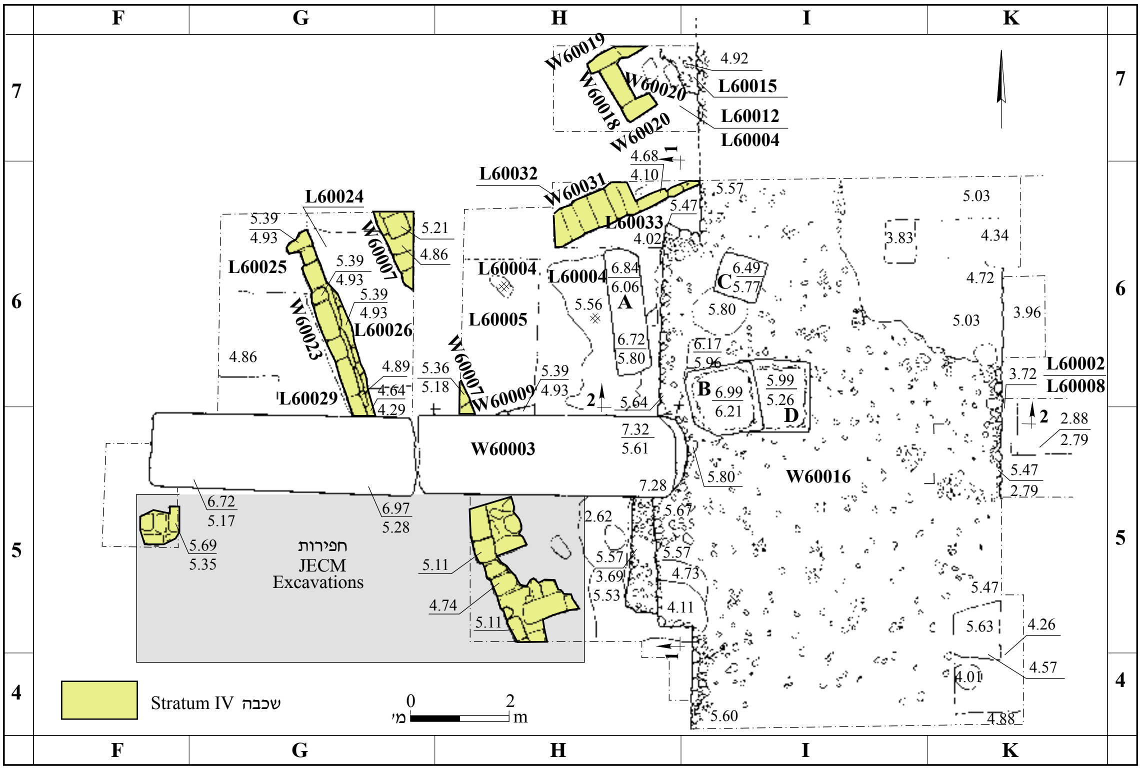

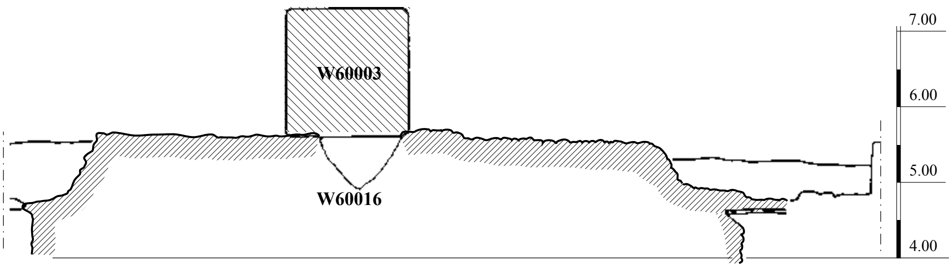

1–1

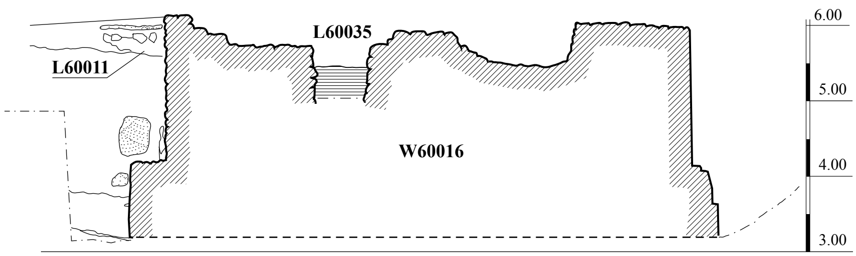

2–2

תכנית 1. שטח VI, תכנית וחתכים.

תכנית 2. שטח VIa, תכנית וחתך (מספור פריטי האבן בצבע אדום, ר׳ טבלה 2).

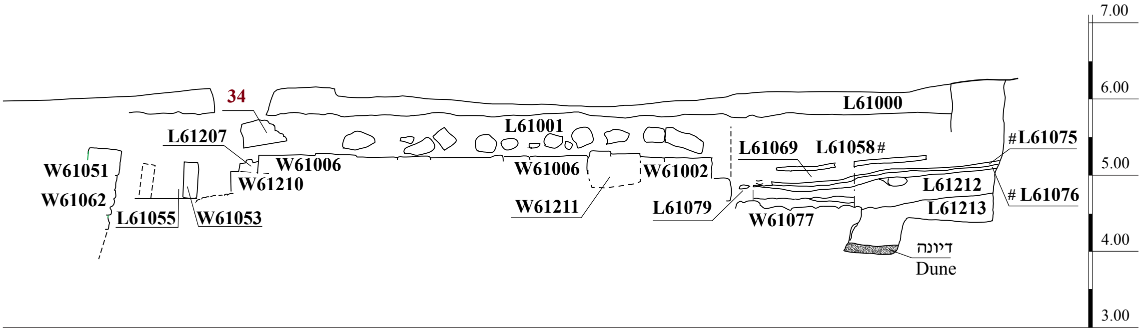

1-1

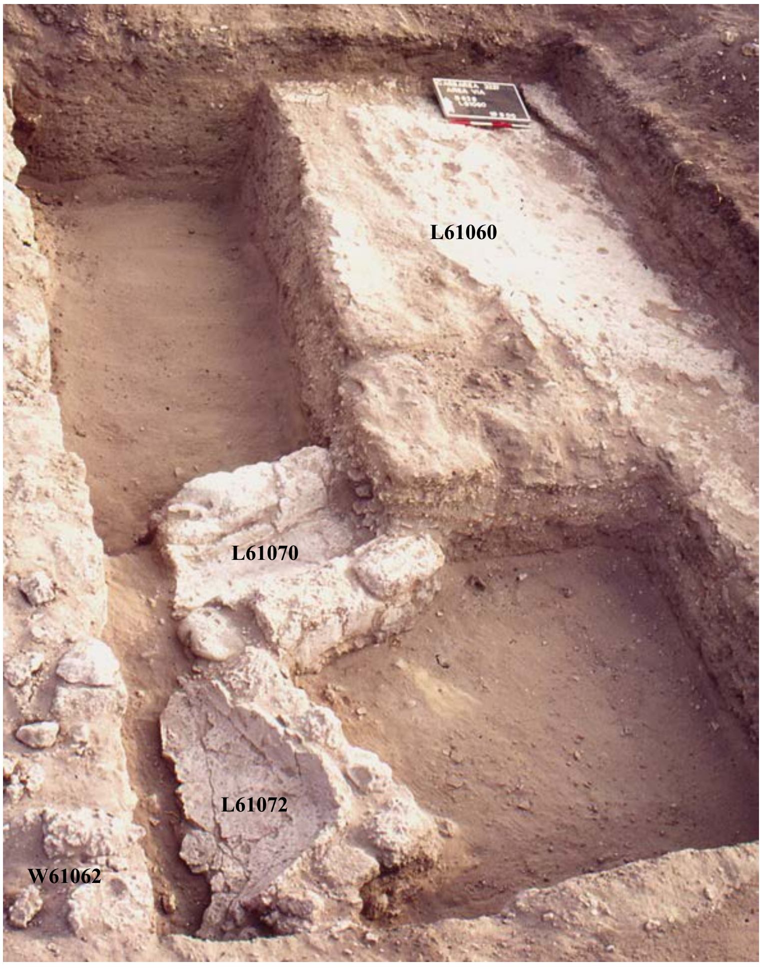

איור 13. שטח VIa, ריבוע 626: רצפת הזירה 61060 (שכבה III), תעלה 61070 ופינת אגן 61072 (שכבה IV), והפן המזרחי של חוצץ 61062 (שכבה III), שתעלת היסוד שלו חותכת את האגן, מבט לצפון־מזרח.

בחלק הצפוני של השטח (ריבועים 525, 526, 625, 626), משני צדי תעלת היסוד של החוצץ, התגלו קטעים של מערכת מים. בריבוע 626 התגלתה הפינה הדרומית־המזרחית של אגן מים בנוי (L61072), שממנו יוצאת תעלה בנויה (L61070) לכיוון צפון־מזרח (איור 13). שרידי מערכת המים חתומים מלמעלה ברצפת הזירה

(L61060, שכבה III). האגן והתעלה מצופים בטיח מטיפוס II, 1-2, האופייני לראשית התקופה הרומית (Porath 2002a:35). המשך האגן לכיוון מערב נהרס מתעלת היסוד של החוצץ. נראה שחלקיהם העליונים של האגן ושל התעלה (5.05–5.07 מ׳ גובה מעל פני הים, כ־15 ס״מ מתחת לרצפת הזירה) פורקו בעת ההכנות להנחת רצפת הזירה.

בחפירת המחיצה בין ריבועים 625 ו־626 התגלו קטעי קירות (W61059, W61064 ו־W61068) השייכים לאותו מכלול ארכיטקטוני. ציר הקירות תואם את ציר האגן והתעלה בריבוע 626. הקירות נחתכו מתעלת היסוד של החוצץ, וראשיהם הוסרו בעת ריצוף הזירה. ממערב לחוצץ התגלה קיר רחב (W61063; כ־2.3 מ׳ רוחב) שראשו לא השתמר. ציר הקיר דומה לזה של האגן והתעלה, ופניו מטויחים בטיח זהה. המשך הקיר למזרח נקטע בתעלת היסוד של החוצץ (איור 14). בחפירה מדרום לקיר התברר שתחתית היסוד שלו בצד זה (3.8 מ׳ גובה מעל פני הים) רחבה ב־0.2 מ׳. בחלק העליון של הקיר השתמרה בנייה (W61090), שנצמדה אל הפן המטויח מדרום — כנראה שריד לתמיכה מאוחרת בקיר. הטיח על פניו, התמיכה שהוספה לו והיעדר רצפה מרמזים שקיר 61063 לא היה חלק ממבנה מגורים, אלא נשא בראשו תעלת מים שהובילה אל אגן 61072.[15]

גוש של אבני לקט[16] מלוכדות בטיט־סיד התגלה בשולי המחיצה שבין ריבועים 524 ו־525, במרחק כ־4 מ׳ מדרום לקיר 61063 וכ־1 מ׳ ממערב לחוצץ. הגוש מעוצב בצורת קשת ומצופה בשכבת טיח מטיפוס II, 1-2 (Porath 2002a:35). על פני הטיח הצטברה שכבת טרוורטין (כ־0.5 ס״מ עובי) המעידה שהשבר היה שייך למתקן מים. הוא נמצא במפלס נמוך מדופן האוריפוס משכבה III, ולכן נראה שהיה חלק ממתקן בשכבה IV,

איור 14. שטח VIa, תעלת היסוד 61067 של חוצץ 61062, שחתכה את קיר 61063, מבט לצפון.

15 העפר החולי לצד הפן המטויח של קיר 61063 ושרידי הקיר התומך 61090 מחזקים את ההשערה שהעפר היה מילוי שנוסף במהלך עבודות ההכנה לבניית הקירקוס בשכבה III, ולא הצטברות נמשכת של פסולת ביתית במהלך שכבה IV.

16 המונח אבני לקט מתייחס לאבני שדה ולאבנים מעובדות, לעתים שבורות, שהיו מפוזרות ושנלקטו לרוב לבנייה.

אשר פורק בעת ההכנות לבניית שכבה III (אולי דופן בנויה של באר, של אגן מעוגל או של תעלה בתפנית מעוגלת).

בתעלת בדיקה (כ־1 מ׳ רוחב) שנחפרה בריבוע 520, התגלו קטעי יסוד של מבנה (W61077), שתכניתו אינה ידועה בשל מגבלות החפירה; הפן הדרומי שלו בנוי בקו ישר בציר מזרח–מערב[17] (תכנית 2: חתך 1–1). היסוד עשוי מיציקה של אבני לקט וטיט־סיד אפור כהה (מתכון 2 לפי Porath 2002a), שמילאה את תעלת היסוד למלוא רוחבה. התעלה נחפרה בתוך שכבת העפר החולי (L61213) והעמיקה לתוך הקרקע הבתולה שתחתיה. יסוד 61077 ושכבת העפר החולי שלתוכה נבנה מכוסים ברצפת הזירה התחתונה (L61076). לכן, יש לשייך את היסוד לשכבה IV ולא לשלב קדום של שכבה III.

שכבה III

שטח VI. לשכבה III יש לשייך את יסוד החוצץ (W60016) ומטליות של רצפת הזירה (L60004) (תכנית 1). משני צדי האובליסק נתגלה קטע (8 מ׳ אורך) של יסוד החוצץ שעובה לרוחב 7 מ׳. מצפון לקטע זה ומדרומו היסוד צר יותר — כ־5.4 מ׳ רוחב (איורים 15, 16). העיבוי של היסוד נעשה בבנייה רציפה ולא כתוספת לבנייה קיימת. מידות הרוחב המדויקות של החוצץ כפי שנראו לעין בימי קדם אינן ידועות כיוון שלא השתמרו פני הקיר שהיו גלויים מעל פני השטח ומשום שפני היסוד נבנו בשיפוע קל כלפי פנים הקיר, ובקטע הרחב במדורג. פינות העיבוי השתמרו נמוך ממפלס רצפת הזירה. הפינה הצפונית־המערבית השתמרה כ־0.1 מ׳ מתחת לפני רצפת הזירה, ושלוש הפינות האחרות — במפלס הנמוך מהרצפה ב־0.75–1.30 מ׳. לא נתגלה מקום שבו רצפת הזירה ניגשת לחוצץ.

איור 15. שטח VI, הפינה הצפונית־המערבית של עיבוי החוצץ, מבט לצפון; משמאל — מטלית של רצפת זירה 60004. שימו לב לרווח שבין הרצפה לקיר.

[17] המשך הקיר לכיוון מזרח ולכיוון מערב נמצא מחוץ לתעלת הבדיקה. המשכו לכיוון צפון מכוסה בשלב המאוחר של מטה פרימה 61002.

איור 16. שטח VI, הפן המזרחי של יסוד החוצץ, מבט למערב.

יסוד החוצץ נבנה בתוך תעלה רחבה, שעומקה כ־1.15 מ׳ מתחת למפלס של רצפת הזירה. בקטע המעובה נחפרה התעלה לעומק של 1.7 מ׳ נוספים עד לעומק 2.9–2.8 מ׳ מתחת לרצפת הזירה. פני היסוד בקטע הרחב נוטים מעט כלפי חוץ ככל שמעמיקים, ומתרחבים במדרגה נוספת בחלקו התחתון (תכנית 1 : חתך 1–1). הקטע המעובה בחוצץ יצר מסד מוצק ויציב שנועד לשאת את משקל האובליסק, המוערך בכ־100 טון (כולל הבסיס).

החוצץ, כפי שהשתמר, בנוי לכל גובהו מיציקה של אבני לקט וטיט־סיד מעורבות בכמות גדולה של אפר ופירורי עץ מפוחם (מתכון 2 לפי Porath 2002a:26–27), בדומה ליסודות החוצצים של הקירקוסים בקרתגו, במרידה ובאנטיוכיה (Humphrey 1986: Figs. 140, 174, 217, 218). בפני היסוד הובחנו רצועות אופקיות של טיט חלק — טביעות המעידות שתערובת הטיט־סיד ואבני הלקט נוצקה לתוך תבניות עשויות מלוחות עץ. נראה, אם כן, שבניית היסוד הייתה בשכבות של התערובת שנוצקה לתבניות, ואלה הוסרו לאחר התקשות התערובת. בחלק התחתון של תעלת היסוד התגלתה שכבה של טיט־סיד ואבני לקט — כנראה תערובת יציקה שנפלה במהלך העבודה ונותרה בתחתית התעלה. נראה שהתעלה הושארה פתוחה במהלך הבנייה במטרה לזרז את תהליך ההתייבשות וההתלכדות של טיט־הסיד. הרווח שנותר בתעלת היסוד משני צדי החוצץ מולא באבני לקט ועפר, ללא טיט.

בקרבת האובליסק התגלה קטע קטן של רצפת הזירה (L60004; 2–3 ס״מ עובי). הרצפה עשויה שכבה אחת של טיט־סיד מעורב במעט חרסים ובאבנים שגודלן עד 3 ס״מ (חצץ, חלוקים ואבני פסיפס); שיטת בנייה זו דומה לאופוס סיגנינום (*opus signinum*). בחפירות המשלחת המאוחדת התגלו סמוך ליציע המערבי (שטח H4) שלוש רצפות זירה זו מעל זו, כולן עשויות בדומה לרצפה 60004. רצפה 60004 ניצלה מפגיעות החקלאות והשתמרה במטליות שממערב לחוצץ, בעיקר בקרבת האובליסק הנפול ומתחתיו, משום שהאובליסק נפל עליהן ולצדו הונחו פריטים ארכיטקטוניים.

מצפון לאובליסק, בריבוע H6, השתמרה ליבת החוצץ במפלס הגבוה ב־11 ס״מ מרצפה 60004, אולם הגימור של פני החוצץ והמגע בינו לבין רצפת הזירה לא השתמרו (איורים 15, 16), ונותר ביניהם רווח של 5 ס״מ. בשום מקום לא הובחנו קצותיה המקוריים של רצפה 60004 או טיח על הפן של חוצץ 60016.

שטח VIa. גם בשטח זה פורקו המבנים משכבה IV, ופני השטח פולסו לקראת בניית הקירקוס. בחפירות התגלו באתרם קצהו הדרומי של החוצץ, שנשא את האוריפוס (אגן המים), והנדבך הגלוי התחתון של המטה פרימה. כמו כן, התגלו מטליות גדולות של רצפת הזירה וקטעים ממערכת ניקוז (תכנית 2). פריטים ארכיטקטוניים רבים וכמה שברי פיסול (ר׳ Gersht, this volume) שעיטרו במקור את החוצץ התגלו שלא באתרם, בחפירה לאורך האוריפוס או בשכבת ההרס שכיסתה את השרידים (טבלה 2; איור 12). להלן תיאור השרידים שנתגלו באתרם.

החוצץ (W61062) נתגלה בכל ריבועי החפירה, לאורך 22 מ׳ (תכנית 2). הוא נבנה כיחידה אחת (5.45 מ׳ רוחב), מיציקה של אבני כורכר (אבני שדה, פסולת חציבה ופסולת סיתות) וטיט־סיד אפור (מתכון 2, לפי Porath 2002a:26–27), ולא הובחנו בו שלבים של עיבוי או הצרה. במקומות שבהם פני החוצץ לא נפגעו מהפרעות מאוחרות הובחנו טביעות אופקיות של לוחות עץ — עדות ליציקה בתבניות עץ שהונחו בתעלת היסוד (עד כ־1 מ׳ עומק מתחת למפלס הזירה), בדומה לאופן שבו נבנה יסוד החוצץ 60016 שנתגלה בשטח VI. הרווח שנותר בתעלת היסוד משני צדי היציקה מולא בעפר חולי (L61073, L61074; ריבועים 525, 623), שנמצאו בו מעט מאוד ממצאים. ראש הפן הדרומי של החוצץ בנוי מנדבך אחד של אבני כורכר מסותתות (W61051), שבסיסן משולב ביציקה של החוצץ. בריבוע 524 הובחן גימור מוחלק בראש החוצץ, בגובה 5.50–5.48 מ׳ מעל פני הים (L61066). נראה שהתשתית לרצפת הפסיפס באוריפוס הונחה עליו.

למסד המטה פרימה (תכנית 2; איור 12) מִתאר של קשת הגדולה מעט ממחצית מעגל. המיתר המקורי שלה מקביל לקיר 61051, ונמצא במרחק כ־1.5 מ׳ ממנו. במהלך שני שיפוצים שבוצעו במטה פרימה גדל המרחק בינה לבין קיר 61051 עד כ־2 מ׳. הנדבכים שהשתמרו במטה פרימה נבנו מאבני כורכר מסותתות, מותאמות היטב ומלוכדות בטיט־סיד ממתכון 2 (Porath 2002a:26–27). הובחנו שלושה שלבי בנייה במטה פרימה, המתוארים להלן מהקדום למאוחר (תכנית 2: חתך 1–1):

שלב IIIc: התגלו הפינה הצפונית־המזרחית של המטה פרימה (W61210) ושני קטעים מהמיתר; אורך המיתר אינו ידוע. בצד דרום, מתחת לשלבים המאוחרים התגלה קטע בנוי (W61211), שהוא אולי מטלית של ליבת המטה פרימה. לפיכך, נראה שקוטר המטה פרימה משלב זה היה גדול מקוטרה בשלב הבא (IIIb), וקטן מקוטר המטה פרימה בשלב IIIa.[18]

שלב IIIb: המטה פרימה משלב IIIc פורקה עד נדבך היסוד, ומעליו נבנתה מטה פרימה חדשה (W61006; 5.6 מ׳ קוטר). פינתה הצפונית־המזרחית מצויה 0.2 מ׳ ממערב לפן המעוגל של מטה פרימה 61210 משכבה IIIc, והמיתר מרוחק כ־0.5 מ׳ מדרום למיתר משלב IIIc. נדבך היסוד של המטה פרימה משלב IIIc שימש יסוד רחב למטה פרימה 61006.[19]

שלב IIIa: בהיקף של מטה פרימה 61006 (שלב IIIb) נוספה בנייה שיצרה מטה פרימה גדולה מקודמותיה (W61002; 7.4 מ׳ קוטר), שלא חרגה מצפון למיתר. מטה פרימה 61002 השתמרה לאותו גובה כמו מטה פרימה 61006. לפי ממדיה נועדה תוספת הבנייה לאפשר את הצבתם של בסיסים גדולים משיש (2.15 מ׳ קוטר מרבי), שנשאו עמודים קוניים מגרניט (ר׳ להלן).

ממזרח ליסוד החוצץ 61062 (ריבועים 623–625) התגלה מפלס אחד של רצפת הזירה (L61060; 1–3 ס״מ עובי) בגובה 5.30 מ׳ ± 3 ס״מ מעל פני הים. הרצפה עשויה משכבה של טיט־סיד מעורב באבנים קטנות ובשברי חרסים, שהוחלקה בדומה לאופוס סיגנינום. השוליים המערביים של הרצפה השתמרו עד מרחק של כ־0.8 מ׳ מהפן המזרחי של חוצץ 61062, ונותרו ללא גימור מסודר. הרווח בין הרצפה לחוצץ נוצר בחפירה של תעלה מוארכת לאורך החוצץ כדי להקל על פירוק דופן האוריפוס (ר׳ שכבה II). גם ממערב לחוצץ וברווח שבינו לבין המטה פרימה לא נמצאו שרידים של רצפת הזירה בגלל פעולות חפירה והוצאת אבני בנייה בשכבה II.

רצפת הזירה השתמרה טוב יותר בהיקף המטה פרימה, שם התגלו שלושה מפלסי ריצוף (a–c; איור 17). רצפת טיט־הסיד הקדומה (L61076) הונחה על שכבת תשתית (L61212), שכיסתה את העפר החולי

[18] מדרום לבדיקה שבה התגלתה בנייה 61211 לא פורקו אבנים נוספות מהשלב המאוחר של המטה פרימה. כמו כן, לא נחשפו שוליה הדרומיים של המטה הקדומה, ולא נבדק הקשר בין W61211 ל־W61077.

[19] הפינה הצפונית־המערבית של מטה פרימה 61006 לא נחשפה, ולא ידוע אם מיקומה ביחס למטה פרימה 61210 תואם את ממצאי הפינה הצפונית־המזרחית.

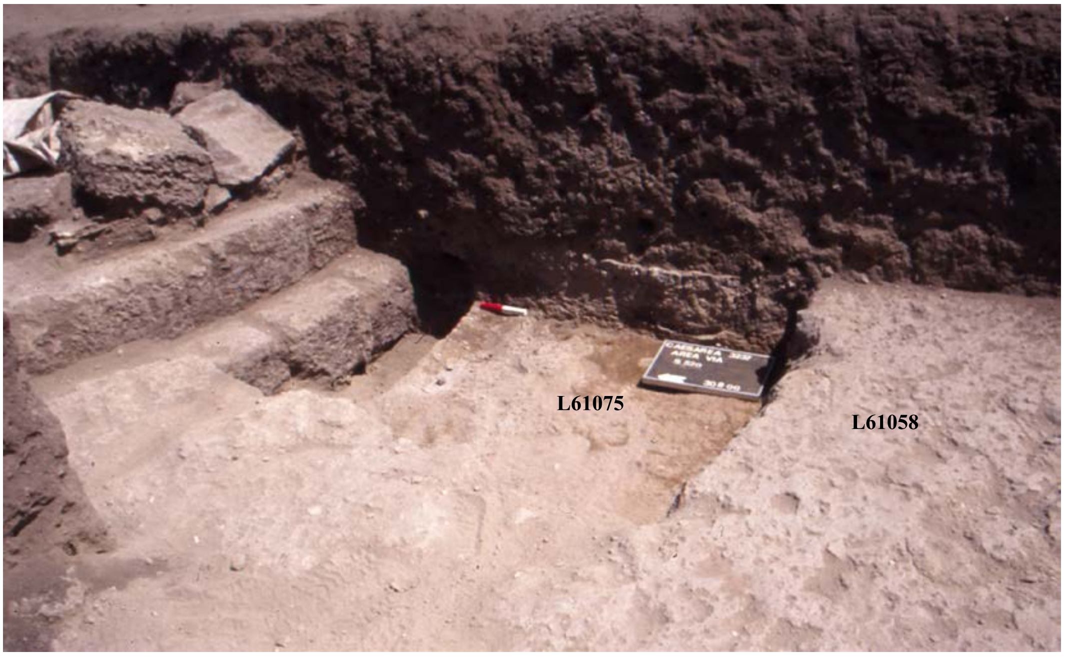

איור 17. שטח VIa, מפלסי רצפת הזירה מדרום למטה פרימה במחיצה 520/620, מבט למערב; ברצפה 61075, הנחתכת בתעלת היסוד של מטה פרימה 61002, נעוץ מסמר ברצועת עופרת; הרצפה העליונה, L61058, מכסה את תעלת היסוד.

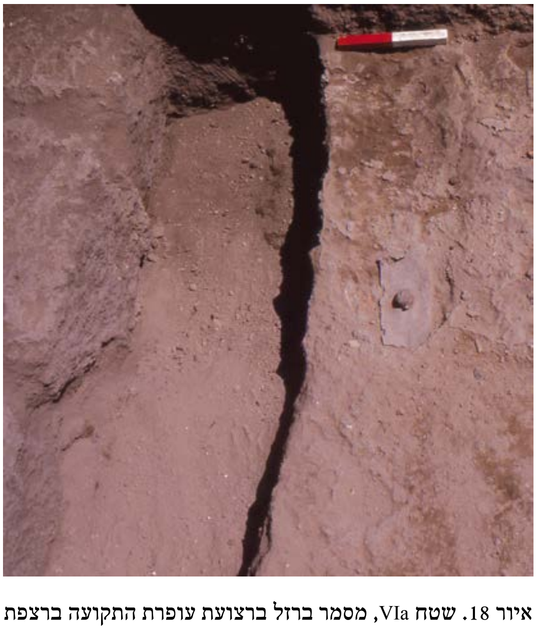

איור 18. שטח VIa, מסמר ברזל ברצועת עופרת התקועה ברצפת זירה 61075; משמאל נראים שולי תעלת היסוד של מטה פרימה 61002.

(L61213) ואת היסוד היצוק (W61077) משכבה IV (תכנית 2: חתך 1–1). רצפה 61076 שופצה בשכבת טיט־סיד נוספת (L61075), באיכות דומה, ללא שכבת תשתית או מילוי ביניהן. ברצפה 61075 נתגלתה באתרה פיסת עופרת שננעצה אל הרצפה במסמר ברזל (איור 18; ר' Daniel and Porath, this volume). רצפות 61076 ו־61075 נחתכו בעת חפירת תעלת היסוד של מטה פרימה 61002 (שלב IIIa), ולפיכך הן קדומות לה. רצפה 61075 כוסתה בשכבת עפר שבו אבנים קטנות ושברי חרסים (L61069; כ־10 ס״מ עובי). על שכבת המילוי הונחה רצפת טיט־סיד נוספת (L61058) שמפלסה מתאים למפלס רצפה 61060 שממזרח לחוצץ. רצפה 61058 נפגעה מלהבי המחרשות המודרניות והשתמרה במקוטע. היא אינה ניגשת למטה פרימה 61002 בגלל בור (L61079). עקב מצב

ההשתמרות הדל אין אפשרות לדעת אם הבור נוצר במהלך התחרויות האחרונות שהתקיימו בקירקוס משלב IIIa או במהלך פירוק הבנייה לאחר שהמתקן הפסיק לשמש (שכבה II). אפשרות נוספת היא שמטה פרימה 61002 צופתה בשיש, והרווח נותר בעקבות פירוק הציפוי (ר׳ להלן, הצעה לשחזור ארכיטקטוני של המטה פרימה).

אפשר לשער ששלושת מפלסי הזירה בהיקף המטה פרימה תואמים לשלבי הבנייה שלה, למרות שלא השתמר מגע בין רצפות הזירה לאף אחד משלבי המטה פרימה. שלוש הרצפות (L61058, L61075, L61076) משופעות מטה לכיוון המטה פרימה. נראה שהשיפוע נעשה כדי להקל על המתחרים להקיף את המטה פרימה במהירות גדולה ולהקטין את סכנת ההחלקה, בדומה לשיפועי כביש מודרני בסיבוב.

קטעים של תעלות ניקוז התגלו מצפון למטה פרימה וממערב לה. שטח החפירה המוגבל, הפרעות מאוחרות של שוד אבנים וחפירת בורות בשכבה II הקשו על הבנת מערכות התעלות. דופנות התעלות נבנו מאבני כורכר מסותתות, שרובן הונחו על צדן הצר וכוסו בלוחות אבן. זוהו שתי מערכות של תעלות (תכנית 2). תעלה 61055 (ריבוע 522), בציר מזרח–מערב, עוברת ברווח שבין יסוד החוצץ ויסוד המטה פרימה. המשך התעלה למערב ולמזרח נקטע מבורות שכבה II. לתעלה רצפה קשיחה, בשונה מתעלות ניקוז במקומות אחרים בקיסריה.[20] תחתית התעלה רוצפה לכל רוחבה באבני לקט ועל שכבה זו הונחו אבני הדופן זו לצד זו, כך שריצוף התעלה שימש גם תשתית לדפנות. מהדופן הדרומית (W61053) השתמר קטע שאורכו 4.4 מ׳, ומהדופן הצפונית (W61082) נותרו אבן אחת באתרה, וממערב לה — תשלילים של אבנים שנשדדו. אבני הכיסוי של התעלה לא נמצאו. הקצה המערבי שלה מצופה בשכבת טיח־סיד — אולי תיקון. הרווח (0.8–0.7 מ׳) שבין הדופן הדרומית של התעלה ובין הפן הצפוני של מטה פרימה 61002 (שלב IIIa), מעל הנדבך העליון של מטה פרימה 61210 (שלב IIIc), היה מלא בבנייה מפוררת (L61207). נראה שזהו מילוי של תעלת שוד משכבה II.

קטע של תעלה נוספת (L61071; ריבוע 622) התגלה מצפון־מזרח למטה פרימה. התעלה נבנתה באותה שיטה כמו תעלה 61055; אבני הכיסוי שלה השתמרו באתרן. נראה ששני קטעי התעלות, הבנויים בשיטה זהה, שייכים לאותה מערכת ניקוז. התעלה עברה ממערב למזרח ברווח שבין האוריפוס והמטה פרימה ובהמשך פנתה לכיוון דרום־מזרח. רצפתה הייתה בשיפוע של 20 ס״מ לאורך כ־7 מ׳ (כ־2.8%).

האבנים בהיקף החיצוני של מטה פרימה 61002 גדולות למדי (לפחות 0.4 מ׳ אורך), מסותתות ומותאמות היטב זו לזו, למעט במקום אחד, סמוך למחיצה שבין ריבועים 521 ו־522. במקום זה חסרה אבן גדולה, ובמקומה הונחו אבנים קטנות יותר שמילאו כמחצית מהחלל. בעת הסרת האבנים הקטנות נחשפה תעלה (L61201) מלאה בעפר, שדופנותיה נבנו מאבני כורכר וצופו בשכבה אחת של טיח־סיד מסוג II, 2-1 (Porath 2002a:35). המשך התעלה לכיוון מערב לא נחפר. במקום שבו חסרה האבן נחצב מרזב שנועד לנקז מים מהמטה פרימה אל התעלה; לא ברור אם המרזב תוכנן מראש או נחצב בשלב מאוחר. מפלס רצפת הזירה שאותר מצפון לתעלה ומדרום לה (כנראה המשך של רצפה 61058) לא השתמר מעליה. במילוי שהיה בתעלה נמצאה פיסת עופרת גלולה (B601,305; ר׳ Daniel and Porath, this volume). בהמשך תוואי התעלה לכיוון מערב התגלה הפן הצפוני של קיר 61078, שהוא כנראה דופן צפונית של תעלה מכוסה בלוחות כיסוי, בדומה לתעלה 61071. נראה שזה המשכה של תעלה 61201 לכיוון מערב, שרק קטע קטן שלה נחשף בדרום ריבוע 422 (לא בתכנית). לא נמצא קשר בין מערכת תעלות הניקוז 61055 ו־61071 לבין המערכת של תעלות 61078 ו־61201.

[20] לתעלות ניקוז בשיפוע מתון, כמו אלה שבדרום הקירקוס של הורדוס ואלה שמתחת לרחוב W1, לא הייתה קרקעית בנויה או מטויחת (ר׳ Porath and Gendelman, in prep.). לתעלות ניקוז שנבנו בשיפוע תלול, כמו אלה שהובילו מים מבית המרחץ חוצה, רצפה בנויה או מטויחת כדי למנוע הרס מסחף.

ממזרח לחוצץ 61062 בריבוע 624, התגלה צינור חרס (L61089) בציר מזרח–מערב (כ־10 ס"מ קוטר חיצוני, 0.8–1.0 ס"מ עובי דופן). הצינור עשוי מחוליות, שאורכן לא נמדד משום שהצינור מצופה במעטפת בטון. החוליות מחוברות זו לזו בשיטת תקע־שקע. התקע מצוי בקצה המזרחי של כל חוליה ומצביע על כך שכיוון זרימת המים בצינור היה ממערב למזרח. המשך הצינור לכיוון מזרח מכוסה ברצפת זירה 61060, ובמערב הוא נקטע בבור משכבה II (L61061). המשך הצינור ממערב לקטע ההרוס שולב ביציקה של יסוד החוצץ, ולו תפנית אנכית כלפי מעלה. לפיכך, הצינור שימש לניקוז האוריפוס שהיה בראש החוצץ.[21] המשך הצינור לכיוון מזרח לא נחפר, אך סביר שהתחבר למערכת הניקוז בזירה, ואפשר שהגיע לתעלת ניקוז 61071.

שכבה II

הקירקוס המזרחי יצא משימוש בשלהי התקופה הביזנטית, ולא היה פעיל לאחר הכיבוש המוסלמי (שנת 640 לסה"נ). המרקם הפוליטי־הכלכלי־החברתי של קיסריה — מטרופוליס ובירתה של הפרוביניקיה 'פלסטינה פרימה' בתקופה הביזנטית — התפורר לאחר הכיבוש, ורבים מהתושבים נטשו את העיר. האוכלוסייה שנותרה בה התפרנסה, בין היתר, משוד המבנים הנטושים ומחקלאות בשדות שהוכשרו בין החורבות, כפי שנחשף בחפירות הארכיאולוגיות שנערכו בין התיאטרון ובין העיר הצלבנית (Patrich 1999:81–82, Fig. 12; Porath 2002b:127, Fig. 23).[22] גורל דומה פקד גם את חלקיו הבנויים של הקירקוס המזרחי, כפי שהתגלה בחפירות הארכיאולוגיות שנערכו מטעם המשלחת המאוחדת בשטח H4, ומטעם רשות העתיקות בשטח VIa.

החלקים העליונים של העמודים הקוניים במטה סקונדה הועתקו בעמל רב ממקומם בקצה החוצץ והועברו אל הנמל (Humphrey 1974:28); שם הם נותרו בגלל הקושי להעמיסם על כלי שיט (ר' להלן).

שטח VI. שרידים מרצפת הזירה התגלו מתחת לאובליסק הנפול רק עד מרחק של כ־1.5 מ' ממערב לחוצץ. ממערב למקום זה לא הייתה הרצפה קיימת כבר בעת נפילת האובליסק. בגלל שטח החפירה המצומצם אין אפשרות להסיק אם הרצפה לא השתמרה כתוצאה משימוש בשלהי שכבה III, או שהיא נהרסה בהכשרת השטח לחקלאות במהלך שכבה II; נראה שהאפשרות השנייה סבירה יותר.

מצפון לאובליסק הנפול התגלו כמה קברי שוחה, ללא דיפון אבן. כולם, למעט אחד (L60026), הופרעו בשלב מאוחר, ולא נשמרה בהם התנוחה המקורית של הנפטרים. בקבר 60026, שנמצא במרחק של כ־1.5 מ' מהאובליסק, השלד מונח על צדו הימני כשראשו בצד מערב ופניו לכיוון דרום — תנוחה האופיינית לנקברים מוסלמים. חלקה העליון של הגולגולת היה בגובה 4.9 מ' מעל פני הים, כ־1 מ' מתחת לפני השטח כיום; כ־0.4 מ' מתחת למפלס הזירה.

שטח VIa. בשטח זה ניכר ההרס של החוצץ. החלקים העליונים שלו פורקו, ונותרו באתרם רק היסוד היצוק (W61062) ונדבך המעבר שבין היסוד של מטה פרימה 61002 לקיר הגלוי שלה. מעל השרידים של המטה פרימה משכבה III הייתה שכבת עפר (L61001; כ־0.5 מ' עובי), ובה הרבה אבני בנייה מפורקות, חלקן מסותתות, וטיט־סיד מפורר. בכמה מקומות היו בשכבת העפר גם גושי שיש מעובדים (טבלה 2: 1, 3, 34, 38, 52). בורות עמוקים נחפרו (L61054, L61056, L61057, L61061, L61087, L61091) והושלכו לתוכם פריטים ארכיטקטוניים גדולים ושברי פיסול שעיטרו את האוריפוס ואת המטה פרימה (לדיון בפריטים הארכיטקטוניים, ר' להלן; לדיון בפיסול ר' Gersht, this volume).

לא ברורה הסיבה להשארת הפריטים בבורות, לאחר שהושקע עמל רב בפירוקם ובחפירת הבורות (בייחוד בור 61056 שנחפר אל תוך יסוד החוצץ 61062). אפשר שחפירת בורות 61057 ו־61061 משני צדדיו של

[21] אם כיוון זרימת המים היה הפוך, אזי שימש הצינור להולכת מים אל האוריפוס.

[22] שוד האבנים המסיבי והכשרת החורבות לחקלאות נמשכו עד שנות ה־50 של המאה הכ'.

טבלה 2. פריטים ארכיטקטוניים משטח משנה VIa, שכבה III (ר׳ תכנית 2)

Table 2. Architectural Elements from Area VIa, Stratum III (see Plan 2)

מס׳ פריט Item No.	מס׳ ריבוע Square No.	מידות מרביות (ס״מ) (אורך × רוחב × עובי) Max. Dimentions	גובה מעל פני הים (מ׳) Height (asl) (m)	פרופיל Profile	הערות Comments
1	621	30.5 × 46.0 × 126.0	5.72–5.36	II	שיש; מגרעות לכליבה
2	520	318 אורך, 107–43 קוטר	5.58		גרניט אסואן; יחידה עליונה של עמוד קוני
3	621	שבר קטן	6.17		שיש; שברי כותרת
4	621	46 × 34 × 65	5.72–5.44	III	שיש; מגרעות לכליבה
5	621	20 × 46 × 78	5.73–5.42	III	שיש; מגרעות לכליבה
6	522	218 × 10 × 40	5.42	IV	שיש; חצי בסיס, נמצא הפוך
7	522	178 אורך	5.53		גרניט אסואן; יחידה תחתונה של עמוד קוני; חשיפה חלקית
8	523	24.5 × 44.5 × 80.0	541	II	שיש; חשיפה חלקית
9	523	30.5 × 58.0 × 104.0	5.38	II	שיש; חלק מרב צלעון (משושה?)
10	523	33 × 101 × 243	5.42	I	שיש; חלק מדופן האוריפוס בצורה דמוית האות Y
11	523	56 אורך, 48 רוחב	5.33	II	שיש; חלק מרב צלעון, נמצא מעל פריט מס׳ 9
12	523		5.66	III	שיש; חשיפה חלקית
13	625	33 × 104 × 197	5.41	I	שיש; חלק מדופן האוריפוס
14	625	119 אורך, 38.5 קוטר	5.57		שיש; שבר של עמוד, נמצא ממערב לפריט מס׳ 13
15	523	109 אורך, 31 רוחב	5.36	I	כורכר; קצה דרומי של דופן ישרה של החוצץ; חשיפה חלקית
16	524	101 אורך, 34 רוחב	5.26	I	שיש; דופן של האוריפוס, הקצה הדרומי נותר במחיצה
17	525/524	101 אורך, 34 רוחב	5.01	I	שיש; דופן של האוריפוס, חלקה האמצעי נותר במחיצה
18	526	34 × 102 × 201	5.35	I	שיש; דופן של האוריפוס
19	526		5.06	II	שיש; פריט לא מזוהה; חשיפה חלקית
20	526	305 אורך, 85 קוטר	5.40		גרניט; חלקו התחתון של עמוד שבור
21	524	81 אורך, 49 רוחב	5.35	II	שיש; מגרעות לכליבה; חשיפה חלקית
22	524/523	52 אורך, 31 עובי	5.35		שיש
23	523	47 רוחב, 28 עובי	5.33	II	שיש
24	523	81 אורך, 35 עובי	5.25		שיש; ממזרח לפריט מס׳ 10
25	523	43.5 רוחב, 47 עובי	5.33		שיש
26	523	36 רוחב, 49 עובי	5.30		שיש; מדרום לפריט מס׳ 11
27	523	36 רוחב, 49 עובי	?		שיש; מגרעות לכליבה
28	523/522		?		גרניט אסואן; יחידה תחתונה של עמוד קוני; חשיפה חלקית
29	522	209 × 80 × 39	5.17	VI	שיש; חצי בסיס של עמוד ענק
30	522	128 × 60 × 39	5.16	III	שיש; חלק של משושה (כמו מס׳ 9)
31	522	105 אורך, 44 קוטר	5.09		שיש; שבר עמוד
32	521	39 אורך, 59 רוחב	?	VI	שיש; שבר של בסיס עמוד ענק
33	521 ו־522	70 × 64 × 33	5.10	III	שיש
34	522	122 × 62 × 29	5.63	III	שיש
35	620	236 אורך, 171–105 קוטר	6.08		גרניט אסואן; יחידה תחתונה של עמוד קוני

טבלה 2. (המשך)
Table 2. (cont.)

מס׳ פריט Item No.	מס׳ ריבוע Square No.	מידות מרביות (ס״מ) (אורך × רוחב × עובי) Max. Dimentions	גובה מעל פני הים (מ׳) Height (asl) (m)	פרופיל Profile	הערות Comments
36	620	324 אורך, 39–112 קוטר	5.85		גרניט אסואן; יחידה עליונה של עמוד קוני
37	622	39 × 108 × 215	4.91	VI	שיש; חצי בסיס של עמוד ענק
38	622	20 × 45 × 79	5.63	II	שיש
39	623/523		5.63		שיש; חשיפה חלקית
40	623	72 רוחב	5.25		שיש; חשיפה חלקית
41	623	62 רוחב, 74 עובי	5.84 ?	II	שיש; מגרעת לכליבה; נמצא צמוד לפריט מס׳ 40 וממזרח למס׳ 15
42	623	122 × 51 × 25	5.53	II	שיש; פריט שסותת שנית (בשימוש חוזר?)
43	623	58 × 49 × 26	5.89 ?	II	שיש; נמצא מעל פריט מס׳ 44
44	623	216 אורך, 103 רוחב	5.72	I	שיש; חלק מדופן האוריפוס בצורה דמוית האות Y
45	624/623		5.37	I	שיש; חלק מדופן האוריפוס
46	623	28 × 58 × 95	5.64	II	שיש; מגרעות לכליבות
47	623		?		שיש; נמצא מתחת לפריט מס׳ 46; חשיפה חלקית
48	520		?	?	שיש; חשיפה חלקית
49	624		?	I	שיש; חלק מדופן האוריפוס; חשיפה חלקית
50	624		?	I	שיש; חלק מדופן האוריפוס; חשיפה חלקית
51	621		?		שיש; חלק מדופן האוריפוס בצורת האות Y; חשיפה חלקית
52	521 ו־621	שבר קטן	?		שיש; שבר כותרת בסל B601,301
53	622	6.3 × 13.5 × 16.5	?		שבר קטן שלו פן מעוצב במעוגל (אולי שבר דמוי ביצה?)

החוצץ 61062 ולאורך דופנות האוריפוס הייתה נחוצה לפירוק הדפנות, אך בורות כאלה לא נדרשו לפירוק עמודי הגרניט והשיש או הביתנים (pavilions), שהיו מוצבים בראש מטה פרימה 61002 והחוצץ. אפשר שהבורות נחפרו להטמנת הפריטים במטרה למחזום בשלב מאוחר. לדעתנו, ההטמנה בוצעה בבורות כחלק מהכשרת השטח לחקלאות.[23] בבורות שבהם הוטמנו הפריטים הארכיטקטוניים לא התגלו ממצאים המאפשרים לתארך את מועד חפירתם, מועד פירוק האוריפוס והמטה פרימה או את המועד שבו הוטמנו הפריטים. הטמנת הפריטים נעשתה ביסודיות, ורובם נותרו במקומם החדש עד החפירה הארכיאולוגית.

שכבה I

שטח הזירה של הקירקוס המזרחי, שהיה בבעלות הפטריארכיה היוונית, עובד בידי חוכר מקומי בשיטות מסורתיות, ובשנת 1944 הוחכר לקיבוץ שדות־ים. תחילה הוחכרה לקיבוץ מחציתה המזרחית של הזירה, ושנה מאוחר יותר הוחכרה כל הזירה. בשלב החכירה הראשון היה בגבול המערבי של החלקה, מהאובליסק לכיוון צפון, גל מוארך של אבני לקט בציר צפון–דרום.

[23] תופעה דומה של הטמנת עמודי שיש בקרקע כדי להכשיר שטח לחקלאות מסורתית התגלתה בחצר ארמון מהתקופה הביזנטית שנחפר בשטח I על ידי משלחת רשות העתיקות בקיסריה (מבנן 2W4S).

הכשרת הזירה של הקירקוס לחקלאות מודרנית בידי אנשי קיבוץ שדות־ים כללה סיקול גלי אבנים, העתקת אבנים מסותתות גדולות ממקומן והעברתן סמוך לאובליסק (שלושה עמודים קוניים ושמונה פריטי גיר גדולים) או סמוך לשולי החלקה (פריט גרניט גדול), וכן חריש מעמיק ובעקבותיו סיקול נוסף. עד סוף שנות ה־80 של המאה הכ׳ גידלו בשטח הזירה בננות בהדליה. כך, בנוסף לנזקי הסיקול והחריש נחפרו בורות בשטח הזירה ולתוך החוצץ (כמו L61093), והוצבו בהם עוגנים להדליית הבננות. בפעולות אלה נהרסו השרידים הגלויים של החוצץ ורוב המסד שמצפון לאובליסק. הפגיעה החמורה בשרידי החוצץ נראתה בכל ריבועי החפירה בשטח VI (למעט המטלית שכוסתה באובליסק הנפול).

שכבת הקרקע העליונה בשטח VIa (L61000; עד כ־0.3 מ׳ עומק) הייתה נקייה מאבנים גדולות מ־10 ס״מ. הלהבים של המחרשות המודרניות פגעו בפריטים הארכיטקטוניים העליונים, וסימניהם ניכרים בפסי חלודה על עמודי הגרניט הקוניים ובצלקות שעל פריטי השיש.

הממצא

לפי שעה לא התגלו תעודות היסטוריות או כתובות שלפיהן אפשר לתארך את בניית הקירקוס המזרחי או את שלבי השיפוץ שנערכו בו. מעט המידע מאזכורים אקראיים במקורות היסטוריים או מהכתובות שהוזכרו לעיל מאפשר להסיק שהקירקוס המזרחי התקיים בתקופה הנדונה, אך אי אפשר לקבוע את תאריכיהן של השכבות או של שלבי הבנייה. תאריכן המקורב של השכבות שזוהו בחפירה נקבע על סמך הממצאים שהתגלו בהן. למסקנות אלה אפשר לצרף גם את המידע מהקירקוס של הורדוס (Porath 2013) וממחקרים אחרים שנזכרו לעיל. להלן מתוארים הממצאים שאפשרו לתארך את השכבות שזוהו בקירקוס.

מטבעות

המטבעות שנמצאו בלוקוסים נקיים מאפשרים לקבוע מסגרת כרונולוגית לשכבות II–IV (ר׳ Bijovsky, this volume). המטבעות המאוחרים שנמצאו בשכבה IV נטבעו בשנתו ה־14 של הקיסר קלאודיוס (54 לסה״נ; Bijovsky, this volume: Cat. Nos. 2, 3) ובשנה ה־5 לקיסר נירון (59 לסה״נ; Bijovsky, this volume: Cat. Nos. 8, 9). לאלה אפשר להוסיף ארבעה מטבעות של נציבים משכבה II (Bijovsky, this volume: Cat. Nos. 1, 5–7) ומטבע אחד מפני שטח (Bijovsky, this volume: Cat. No. 4). ראוי לציין את היעדרם של מטבעות מימי שלטונם של הקיסרים הפלביים במחצית השנייה של המאה הא׳ לסה״נ; אפשר שהדבר מעיד על שינוי במעמדו של השטח שבו נבנה הקירקוס המזרחי במהלך מרד החורבן או מיד לאחריו, מאזור שהיה בו פיתוח עירוני לשימוש חקלאי.[24] ארבעת המטבעות מהמשך התקופה הרומית (Bijovsky, this volume: Cat. Nos. 10–13) נתגלו כולם בלוקוסים מעורבים, והם אינם מתארכים את סופה של שכבה IV או את יסוד הקירקוס בראשית שכבה III. המטבעות המאוחרים שנתגלו בקירקוס המזרחי בחפירות של המשלחת המאוחדת ויוחסו לשכבה IV היו מטבעות עיר מהמאה הב׳ לסה״נ (Humphrey 1986:480).

בשכבה III הובחנו כאמור שלושה מפלסים של רצפות זירה מדרום למטה פרימה (מהקדום למאוחר: L61076, L61075 ו־L61058) ורק אחד ממזרח לחוצץ (L61060) שהוא מהשלב של רצפה 61058. גם בשטח

[24] המאורעות בשנת 66 לסה״נ, אשר הביאו לפריצת מרד החורבן, גרמו להפחתה רבתי באוכלוסיית קיסריה כתוצאה מהרג הקהילה היהודית ונטישת העיר. יוסף בן־מתתיהו כתב שמספר ההרוגים היה ״עשרים אלף ויותר, לבד מאלה שנלקחו לעבדות (**תולדות מלחמת היהודים ברומאים** ב, יח, א) והפליטים שברחו לאזור נרבתא (**תולדות מלחמת היהודים ברומאים** ב, יד, ה). לדעתי, הקטנת השטח המבוצר של קיסריה, כפי שנחשף בחפירות רשות העתיקות בשנים 1995–1996 (פורת תשס״א:41), נעשתה לאחר בריחת היהודים לנרבתא.

VI השתמר רק מפלס אחד של זירה, L60004. המטבעות שנתגלו מעל הרצפה העליונה 61058 (Bijovsky, this volume: Cat. Nos. 14, 22, 23) מתוארכים לשנים 341–346, 425–435 ו־450–498 לסה״נ, בהתאמה. המטבעות שנתגלו מעל הרצפה התיכונה 61075 (Bijovsky, this volume: Cat. Nos. 15, 27) מתוארכים לשנים 351–356 ולמאות הו׳–הז׳ לסה״נ, בהתאמה. המטבעות מעל הרצפה 61060 (Bijovsky, this volume: Cat. Nos. 17, 26) מתוארכים למאה הד׳ ולמאות הו׳–הז׳, בהתאמה. שאר המטבעות מהתקופה הביזנטית נמצאו בלוקוסים שחדרו לתוכם בורות מאוחרים בעת הטמנת הפריטים הארכיטקטוניים של החוצץ והמטה פרימה, ובעת הפעילות החקלאית בשטח, מאז התקופה המוסלמית הקדומה ועד ימינו (שכבות II, I).

לפי המטבעות שנמצאו בחפירות המשלחת המאוחדת ורשות העתיקות, הקירקוס המזרחי נבנה אחרי ימי הקיסר נירון. המטבעות המאוחרים שנמצאו בזירת הקירקוס של הורדוס (שכבה VIb) מלמדים שהוא פעל לכל הפחות עד ימי הקיסר הדריאנוס (Bijovsky 2015:77). אם כך, נראה שהקירקוס המזרחי (שכבה III) נבנה במחצית הראשונה של המאה הב׳ לסה״נ, ככל הנראה בימי הדריאנוס. המטבעות משכבה III והאזכורים ההיסטוריים מאפשרים להסיק שהקירקוס המזרחי פעל בתקופה הרומית המאוחרת ובמשך כל התקופה הביזנטית.

בבורות משכבה II ובשכבת הקרקע החקלאית (שכבה I) נמצאו מטבעות מהתקופה האסלאמית הקדומה. אלה תוארכו לראשית התקופה האומיית (Bijovsky, this volume: Cat. No. 28) ולתקופה העבאסית (Bijovsky, this volume: Cat. Nos. 29–31). לפיכך, נראה שהכשרת הזירה של הקירקוס המזרחי לחקלאות החלה כבר בתקופה העבאסית.

כלי חרס

במונומנט ציבורי גדול כמו הקירקוס (שכבה III) היה שימוש מועט בכלי חרס, ולכן הסיכוי למצוא בו כלים שלמים קטן. גם השרידים הארכיטקטוניים משכבה IV (קטעי יסודות בשטח VI ושריד של מערכת מים בשטח VIa) ומשכבה II (קברי ארגז בשטח VI) דלים. השברים של כלי החרס שנלקטו בחפירה אינם מתחברים, ונראה שמקור רובם בחומר שהובא מהאשפה העירונית של קיסריה ופוזר כדשן בשדות שהיו שם בשכבה IV ובשכבה II. שברי הכלים משכבת העפר שמתחת לזירת הקירקוס הם מהמאה הא׳ לפסה״נ עד אמצע המאה הב׳ לסה״נ (ר׳ Gendelman, this volume). מכאן, שגם לפי העדות הקרמית, תחילת בנייתו של הקירקוס המזרחי נעשתה לא מאוחר מאמצע המאה הב׳ לסה״נ, ככל הנראה בימיו של הקיסר הדריאנוס (117–138 לסה״נ). מעט הממצאים משכבה III, בעיקר אלה שבין מפלסי הזירה, מעידים כי הקירקוס שימש לאורך התקופה הביזנטית. כרונולוגיה זו תואמת את ממצאי חפירות המשלחת המאוחדת (Humphrey 1986:480).

פיסות עופרת

בחפירות הקירקוס המזרחי התגלו שש פיסות עופרת מקופלות. על שלוש מהן התגלו סימני כתב ביוונית (ר׳ Daniel and Porath, this volume). הכתובת השלמה והקריאה (סל מס׳ B601,319) נמצאה בתוך סיר בישול המתוארך למאות הד׳–הו׳ לסה״נ, שהונח בשקע ברצפת הזירה 61075 (שלב IIIb) בקרבת המטה פרימה. סגנון האותיות בכתובת אופייני למאות הד׳–הה׳ לסה״נ, ומכאן שהקירקוס המזרחי פעל בתקופה זו.

פריטים ארכיטקטוניים

בשני שטחי החפירה ובנמל התגלו פריטים ארכיטקטוניים שהשתייכו במקור לחוצץ (שכבה III), והועברו ממקומם במהלך הזמן מאז שהקירקוס המזרחי הפסיק לשמש מתקן למרוצי מרכבות. להלן תיאור הפריטים, ובמידת האפשר, הצעה לשחזורם כחלק מעיטור החוצץ.

שטח VI

אובליסק. המידע על הצבת אובליסקים בכלל (Habachi 1984: Figs. 13, 26–28, 31, Pls. 8, 11, 22–24), ובפרט בחוצצים של קירקוסים (Bruns 1935; Humphrey 1986: e.g., Figs. 106, 110, 115, 120, 122, 123, 181), מלמד שהם הוצבו על בסיס מאבן. בקיסריה לא נמצא באתרו בסיס לאובליסק, אך סביר להניח שגם אובליסק זה ניצב על בסיס (ר׳ להלן).

האובליסק נפל כאמור מבסיסו המשוער לכיוון מערב, בניצב לתוואי החוצץ (Humphrey 1986: Figs. 236–237; תכנית 1: חתכים 1–1, 2–2), הקצה המזרחי של גזע האובליסק מכסה כ־0.5 מ׳ מקצהו המערבי של החוצץ, במקום שבו הוא מעובה. מעוצמת הנפילה שקע קצהו המערבי של האובליסק אל תוך הקרקע לעומק של כ־0.5 מ׳, והוא נבקע לרוחבו והתפרק לשלושה חלקים לפחות — שני חלקים של הגזע וחלק שלישי של הפירמידיון. ערב הצבתו מחדש של האובליסק היו בשטח הזירה שני השברים של גזעו, והחלק העליון של הפירמידיון היה במוזיאון שדות־ים.[25]

אורכם הכולל של שני שברי הגזע הוא 10.56 מ׳.[26] חתכם רבוע ומצטמצם כלפי ראש האובליסק: גודל הקצה התחתון 1.71 × 1.71 מ׳, וגודל הקצה העליון 1.47 × 1.47 מ׳, כך שכל פאה מצטמצמת ב־1.25 ס״מ בממוצע בכל מטר גובה. הפאות העליונות של גזע האובליסק ושל הפירמידיון נושאות סימנים של מכות איזמל וניסור (איורים 4–6, 19, 20) — עדות לניסיונות כושלים לניסור חלקי האובליסק. נוסף לכך, נותצו משני קצותיו גושי אבן לא רגולריים, שמידותיהן אינן ידועות.[27]

הפאה התחתונה של גזע האובליסק הייתה שטוחה במקור, והוצבה על בסיס שראשו אופקי. מיקום הקצה התחתון, המזרחי, של הגזע על שרידי החוצץ מאפשר לחשב במקורב את אורך הקטע החסר בתחתית הגזע. בהנחה שהאובליסק הוצב במרכז הקטע המעובה בחוצץ, הרי שהמרכז שלו היה במרחק של כ־3.5 מ׳ מהפן המערבי של החוצץ. האובליסק נפל על צדו, בכוחות הטבע (רעידת אדמה, שקיעת הבסיס) או בידי אדם (חציבת הבסיס, משיכה). נראה שנפילת האובליסק לא לוותה בהחלקה ארוכה בכיוון הנפילה בגלל משקלו הרב

איור 19. שטח VI, האובליסק ומשמאלו גושי הגיר, מבט לדרום.

[25] שבר הפירמידיון סולק אל שולי הזירה במערב בעת הכשרתה לחקלאות מודרנית, ומאוחר יותר הוצג בחצר ׳מוזיאון שדות־ים לעתיקות קיסריה׳. לקראת ההצבה מחדש של האובליסק הועבר הפירמידיון ליחידת השימור של רשות העתיקות וחובר אל השבר העליון של הגזע (ר׳ Sa‘ad, this volume).

[26] המפרי מציין שאורך האובליסק 11.56 מ׳ (Humphrey 1974:22, 1975; 1986:486), אך נראה שזו טעות דפוס שהועתקה מפרסום לפרסום, וכי הנתון הנכון הוא 10.56 מ׳.

[27] סביר להניח ששברי הגרניט שימשו לייצור קערות וכלי כתישה מאבן, או לוחות לעיטורי אופוס סקטילה.

איור 20. שטח VI, האובליסק לאחר סילוק גושי הגיר, מבט לדרום־מזרח.

איור 21. הפירמדיון בחצר מוזיאון שדות־ים, לפני חיבורו לגזע האובליסק.

איור 22. פריט הגרניט הגדול לאחר שהועתק אל השוליים המזרחיים של הזירה.

ומשום שחלקו העליון נתקע בקרקע ותנועתו נבלמה. גם השברים שלרוחבו של האובליסק מעידים על נפילה ללא החלקה. בהנחה שהאובליסק לא זז ממקומו המקורי לפני שנפל, חסר בבסיסו קטע שאורכו המרבי כ־2 מ׳.[28] לפי חישוב זווית הפאות בהוספת 2 מ׳ לאורכו, היה גודל קצהו התחתון של האובליסק במקור כ־1.76 × 1.76 מ׳.

[28] המרחק ממרכז החוצץ עד קצהו המזרחי של גזע האובליסק הנפול והשבור הוא 2.85 מ׳, ובהפחתת מחצית עובי החלק התחתון (העובי המשוער היה כ־1.8 מ׳) מתקבל כ־2 מ׳.

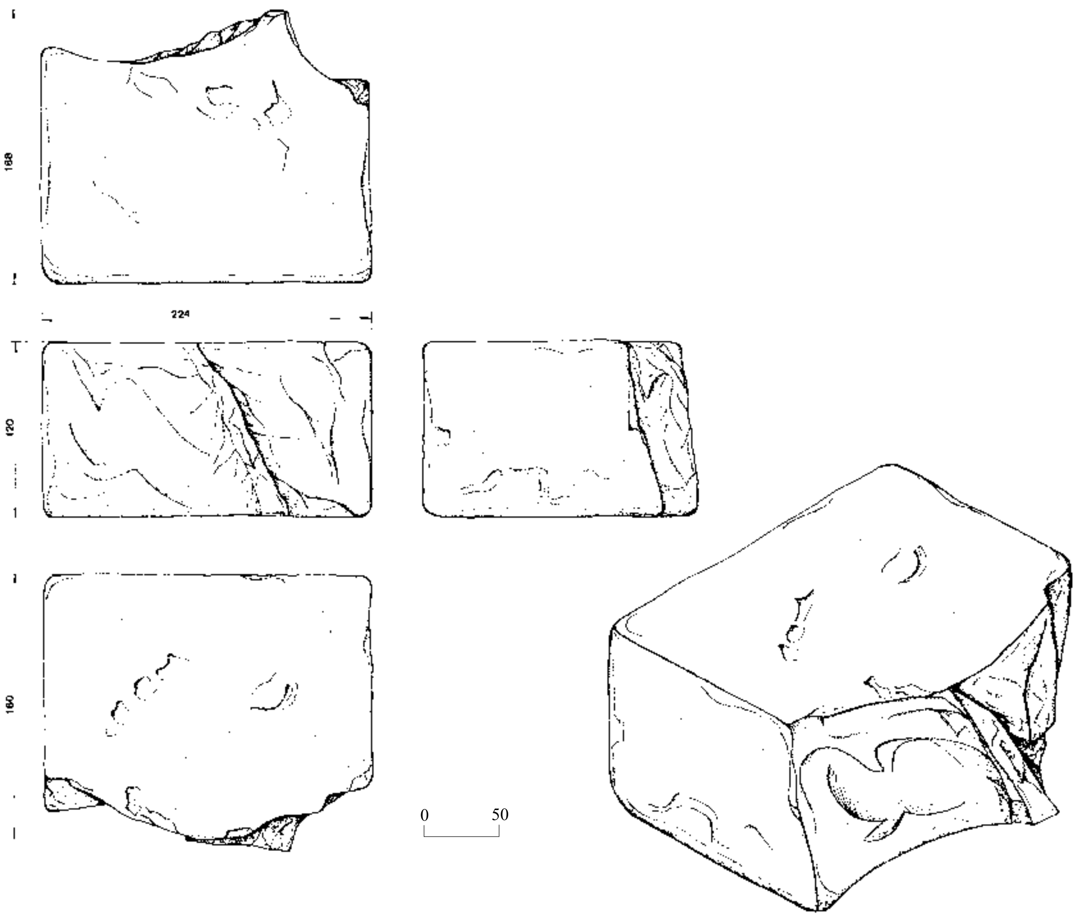

איור 23. פריט הגרניט.

שבר הפירמידיון, מגרניט אדומה (1.49 × 1.20 × 1.20 מ׳; הפאות בשיפוע 51 מעלות; איור 21), נמצא כשחודו קטום מניסור והתזה. הפירמידיון נותק מהגזע מעל נקודת החיבור אליו, ואין אפשרות לשחזר את גובהו המקורי. אם שינוי הזווית מהגזע לפירמידיון היה סמוך לקצה השתמרות הגזע (כ־1.46 מ׳ רוחב), אזי אורך החלק החסר בפירמידיון היה קצת פחות מ־0.5 מ׳. אם המעבר מהגזע לפירמידיון היה בקצה הפירמידיון (כ־1.2 מ׳ רוחב), אזי אורך הקטע החסר בחלקו העליון של הגזע היה כ־10 מ׳.[29] נתונים אלה מאפשרים לשחזר את האובליסק כמונולית שאורכו בין 12 ל־22.5 מ׳. המפרי העריך את אורכו המקורי בין 14 ל־27 מ׳ (Humphrey 1974:23).

פריט מגרניט. פריט גרניט גדול, מסותת בצורת תיבה (1.20 × 2.26 × 2.26 מ׳; כ־9 טון), נמצא מדרום־מזרח לעמודים הקוניים, ומצפון־מזרח לאובליסק; אחת מפאותיו שבורה (איורים 10, 22, 23). בתצלום של הפריט

[29] החיבור בין הפירמידיון לגזע האובליסק שוחזר בעבודות ההכנה להצבה מחדש של האובליסק, על סמך החישוב שהמפגש ביניהם היה בקרבת קצה הגזע (ר׳ Sa‘ad, this volume).

לפני העברתו (איור 10) אין סימן לשבר, ונראה שהפאה נשברה במהלך עקירתו ודחיפתו ממקומו בזירה אל שולי השדה, בעת הכשרת השטח לחקלאות מודרנית. העתקת הפריט ממקומו נעשתה ללא תיעוד הולם ומבלי שתפקידו בקירקוס המזרחי נחקר.

הפריט עשוי מגרניט אסואן אדומה באיכות הזהה לזו של הגרניט שממנה נחצבו האובליסק והעמודים הקוניים. גרן ראה את הפריט אך לא ציין את מיקומו; הוא שיער שהפריט שימש בסיס לאובליסק הנפול ״המצוי עדיין באתרו״ (גרן תשמ״ד: 229; ר׳ לעיל, **תולדות המחקר**).

סביר להניח שלאחר נטישת הקירקוס המזרחי לא הוסט הפריט למרחק רב ממקומו המקורי בשל משקלו הרב, וכי הועתק אל שולי הזירה רק בעת הכשרת השטח לחקלאות מודרנית בראשית שנות ה־50 של המאה הכ׳. הפריט הועבר סמוך לאובליסק בשנת 2000 ותועד ערב הצבתו מחדש של האובליסק. פניו מעובדים היטב ומוחלקים במידה שווה בכל פאותיו. לא הובחנו בו הכנה להצבת האובליסק או הבדל בין השוליים שנותרו חשופים לבין יתרת הפאה שעליה הוצב. מאחר שאין אפשרות להוכיח חד־משמעית שפריט הגרניט אכן שימש בסיס לאובליסק, הוחלט להציגו לצד האובליסק.

עמודים קוניים מגרניט. במהלך הכשרת הקרקע לחקלאות מודרנית הועתקו ממקומם בזירה שלושה עמודים בצורת קונוס קטום (2.37–2.36 מ׳ אורך, 1.84—1.82 מ׳ קוטר תחתון, 1.21 מ׳ קוטר עליון) והונחו מצפון לאובליסק (Humphrey 1986: Fig. 244; איורים 24, 25). עמודים אלה, שנחצבו אף הם מגרניט אסואן אדומה, עיטרו את המטה סקונדה שבקצה הצפוני של החוצץ. במרכז הפן העליון של כל עמוד נחצב חור מעוגל (כ־10 ס״מ קוטר) שנועד לחיבור יחידה נוספת מעליו (היחידות העליונות מצויות כיום בנמל קיסריה).

שלושת העמודים הועתקו שנית ממקומם בשנת 1999 לפני חפירת משלחת רשות העתיקות מצפון לאובליסק (ריבועים G5, H5). כיום הם מונחים בשולי הזירה, ממערב לאובליסק (איור 26), ויוחזרו למקומם המשוער במטה סקונדה כאשר ישוחזר החוצץ.

פריטי גיר מסותתים. בחפירות רשות העתיקות בשנת 1999 נמצאו בקרבת קצהו התחתון של האובליסק הנפול שמונה פריטים מאבן גיר קשה (2.6–1.1 מ׳ אורך, 1.4–0.8 מ׳ רוחב, 0.72–0.70 מ׳ גובה; איורים 37–27), שהועתקו למקום זה בעת הכשרת השטח לחקלאות מודרנית. אין מידע באשר למקומם המקורי של הפריטים לפני העברתם או באשר לזמן שבו הם הועברו. גם ותיקי שדות־ים אינם זוכרים מי העתיק את הפריטים למקום שבו נסקרו לראשונה על ידי המפרי ועמיתיו בשנת 1973, ומתי התבצעה ההעתקה. פריטי הגיר מופיעים לראשונה בתצלומי האובליסק והחוצץ משנת 1973, לצד העמודים הקוניים (Humphrey 1986: Fig. 244). בתצלומי הקירקוס המזרחי משנות ה־30 של המאה הכ׳ לא מופיעים פריטי גיר אלה סמוך לחלקו התחתון של גזע האובליסק. מכאן שהם הועתקו אל קרוב לחלקו התחתון של האובליסק בין שנות ה־30 של המאה הכ׳ לשנת 1973 (כנראה אחרי 1944). ארבעה מהפריטים (איורים 30–33) נמצאו מונחים על העמוד הקוני המזרחי ובקרבתו. ארבעת הפריטים הנוספים (איורים 34–37) נמצאו מונחים בתוואי החוצץ, מצפון לאובליסק וממזרח לו, ונראה שאליהם התכוון המפרי כאשר הציע שבמקור שימשו מעמד להצבת האובליסק. באדמה שבין הפריטים הייתה פסולת מודרנית, ובה גלגל שיניים של מכשיר זריעה. בנוסף, שכבת עפר בעובי 15–10 ס״מ חצצה בין הפריט שהמפרי וחופרי המשלחת המאוחדת טענו שהוא מונח באתרו (גוש A על פי רישום רשות העתיקות) לבין החוצץ (איור 29); מכאן, שאף אחד מפריטים אלה לא נתגלה באתרו.

פריטי הגיר המסותתים נחצבו במידות שונות (איורים 30–37), אך לכולם יש פאה אחת שאורכה כ־0.7 מ׳. בפריטים נחצבו 2–6 מגרעות לכליבות ברזל בפאה שפנתה כלפי מעלה; בכמה מהמגרעות נותרו שרידי חלודה של הכליבות. הפאות שבהן היו מגרעות עובדו בסיתות. בכולן, למעט בפריט שבאיור 34, הוחלקה רצועה (כ־0.35 מ׳ רוחב; בפריט שבאיור 31 רוחבה כ־40 ס״מ) לאורך שול אחד או לאורך שני שוליים הנפגשים באחת הפינות. אפשר להסיק מנתונים אלה שפריטי הגיר היו שייכים למסד מדורג, שבו הפאות עם

איור 24. שטח VI, האובליסק לפני חפירת רשות העתיקות בשנת 1999; לפניו, עמודים קוניים שהועברו ממקומם על ידי אנשי שדות־ים, ומשמאלם — גושי גיר וביניהם עץ צעיר.

איור 25. שטח VI, האובליסק בתחילת החפירות (1999); משמאלו — העמודים הקוניים וגושי גיר, מבט למזרח.

איור 26. פריטים שנמצאו שלא באתרם והוסטו אל שולי הזירה ממערב לאובליסק (שנת 2004), מבט למערב;
מימין לשמאל: פריט גיר, פריט גרניט בצורת תיבה מהזירה, פריט גרניט בצורת תיבה מהנמל, שלושה עמודים קוניים מהזירה.

איור 27. שטח VI, האובליסק ומשמאלו פריטי גיר (שנת 1999), מבט לדרום.

איור 28. שטח VI, פריטי הגיר (שנת 1999), מבט למערב.

איור 29. פריט הגיר שבאיור 30; שימו לב לשכבת העפר (כ־0.5 מ׳) שבין הגוש ומטלית רצפת הזירה 60004, מבט למזרח; מימין הפאה הצפונית של האובליסק.

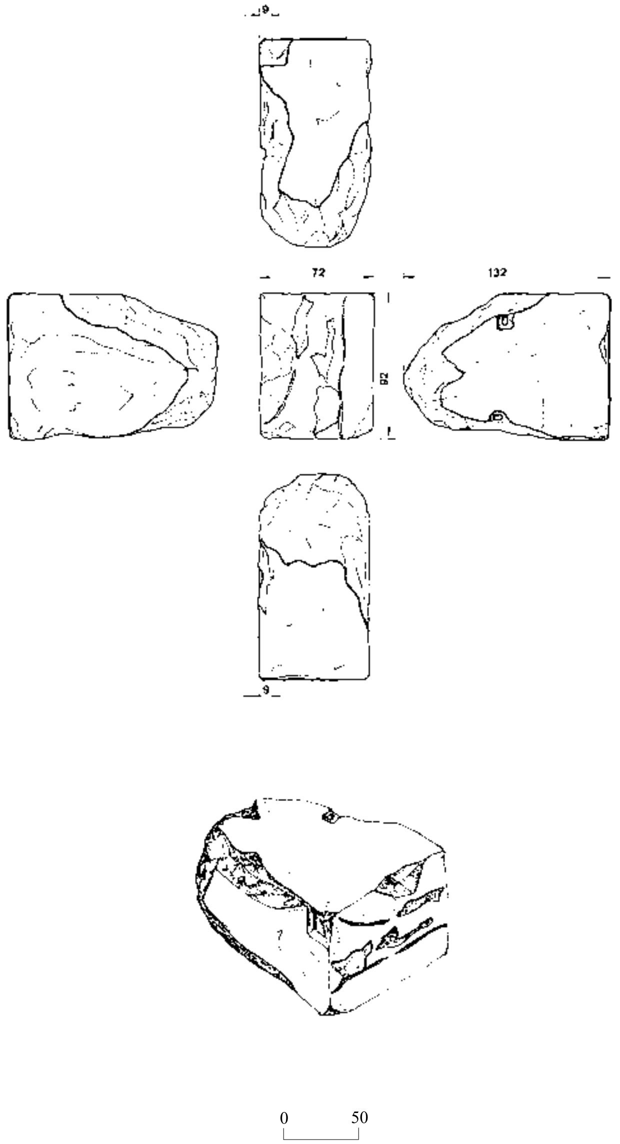

איור 30. גוש גיר מס׳ 1.

המגרעות הונחו כלפי מעלה והשוליים המוחלקים היו גלויים (איור 38). על חלק מהפאות, שגובהן 0.7 מ׳, יש שרידי טיח־סיד ממתכון 3 (Porath 2002a:27) — תחילתו בראש הפאה, והוא מסתיים 16–20 ס״מ מעל בסיס הפריט. לפיכך, נראה שהחלק שלא טויח בפריטים אלה היה משולב בבנייה כלשהי, ואילו החלק המטויח היה גלוי. הפריטים שבאיורים 31, 35 ו־37 דומים במידותיהם (כ־1.4 × 1.4 מ׳, כ־0.7 מ׳ גובה); השוליים המוחלקים נפגשים בפינה, ולכל פריט שתי מגרעות בפאה המסותתת. נראה שפריטים אלה מוקמו בפינות המסד וכליבותיהם התחברו לאבנים שלצדם. מידות האורך והרוחב של הפריטים שבאיורים 32 ו־36

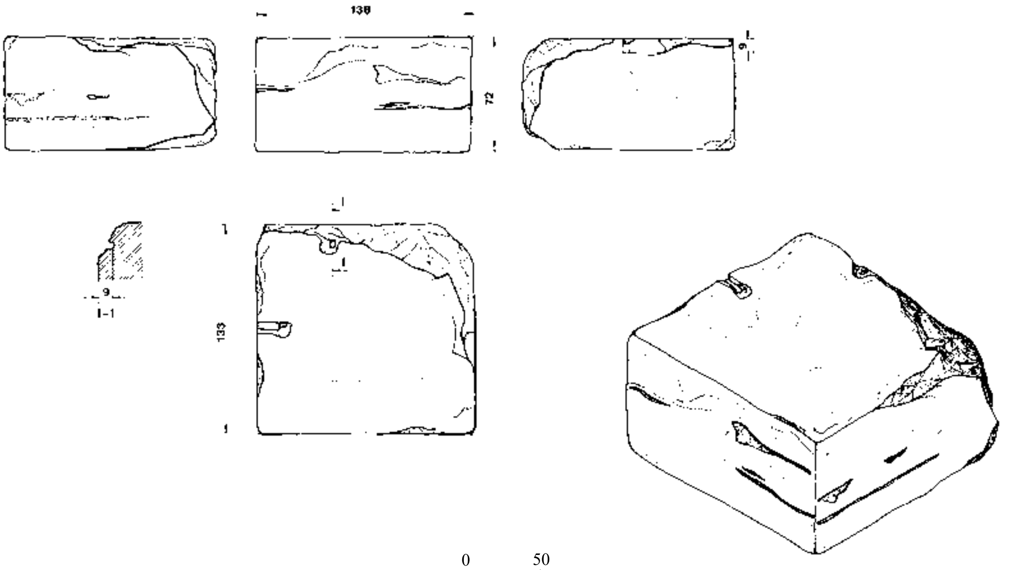

0 50

איור 31. גוש גיר מס׳ 2.

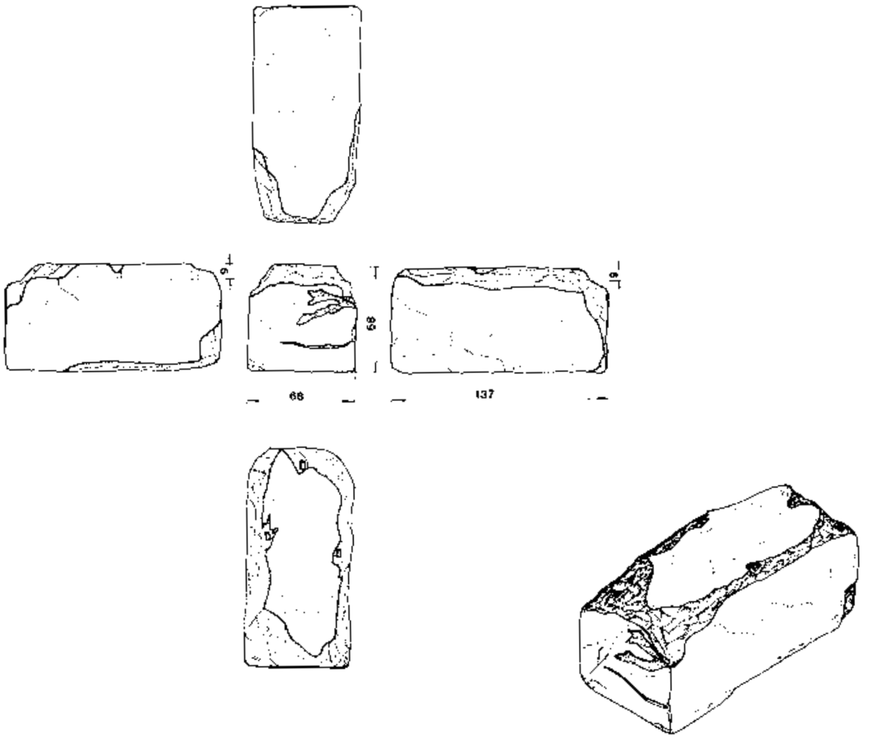

0 50

איור 32. גוש גיר מס׳ 3.

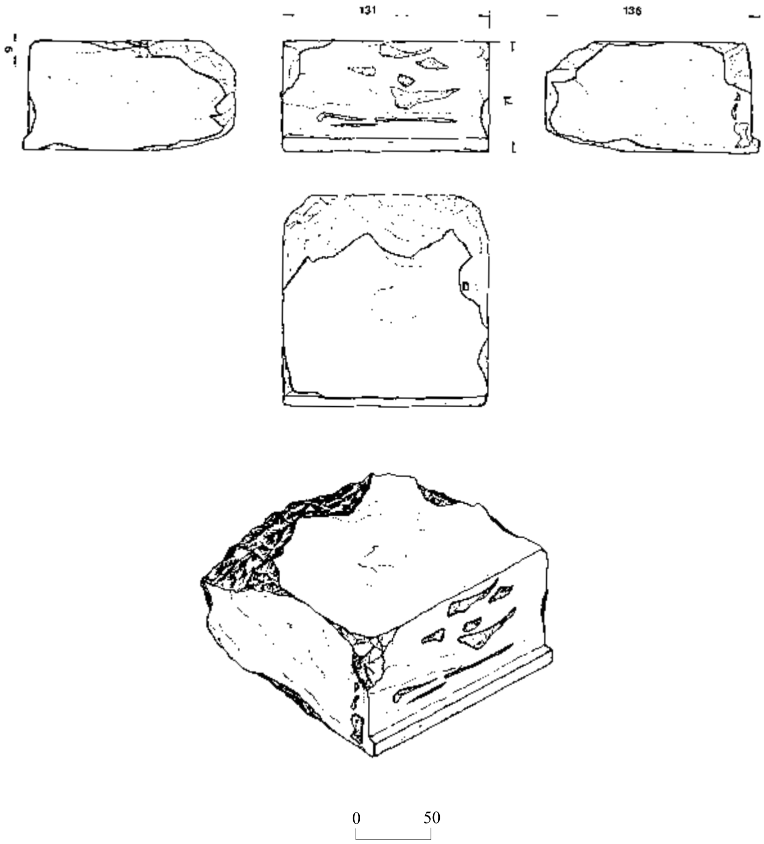

איור 33. גוש גיר מס׳ 4.

שונות מאלו של שאר הפריטים, וגובהם אחיד (כ־0.7 מ׳). לכולם רצועה מוחלקת לאורך שולי הפאה העליונה, הצרה, ושלוש מגרעות לכליבות, אחת בכל אחד משלושת הצדדים שלא הוחלקו. אנו מציעים שפריטים אלה מוקמו בין אבני הפינות ושכליבותיהם התחברו לפריטים שלצדם. מיקומו של גוש גיר מס׳ 1 (איור 30) אינו ידוע; נראה שהיה ממוקם בין גושי הפינות 2 ו־4 או בין גושים D ו־3 מאחר שהמרחק גדול למידותיו. הפריט שבאיור 34 ארוך מהאחרים, חסרה בו פאה מוחלקת, ויש בו שש מגרעות (אחת בכל צד קצר ושתיים בכל צד ארוך), ולכן נראה שהוא היה ממוקם במרכז והתחבר בכליבות ברזל אל הפריטים המשיקים לו. אם כך, המסד היה מלבני, וגודל הנדבך התחתון שלו היה 5.1 × 3.6 מ׳ (איור 38).[30] נראה שאבני הנדבך העליון הונחו כך שהשוליים המוחלקים של אבני הנדבך התחתון נותרו חשופים. גודל נדבך זה היה 4.4 × 2.9 מ׳.

אין אפשרות לקבוע אם פריטי הגיר המסותתים הרכיבו מסד שנשא משקל כבד, או שהיו חלק ממונומנט. כמו כן, אין אפשרות לקבוע אם המסד היה חלק מהחוצץ. אפשרות נוספת היא שהמסד ניצב במחיצה של עמדות הזינוק, שעדיין לא נחשפו. השחזור של המסד כמלבן אינו תואם אסתטית את החתך הרבוע של גזע האובליסק, ולפיכך, סביר להניח שהוא לא שימש בסיס לאובליסק.

[30] המידות של גוש A, מיקום החורים של הכליבות ורוחב הרצועה השחוקה אינם מאפשרים להתאים אותו לשאר הגושים באותה הקומה. אפשר שגוש זה שייך למדרגה גבוהה במסד המדורג, או למסד נוסף שנבנה בגושי גיר ובשיטות דומות.

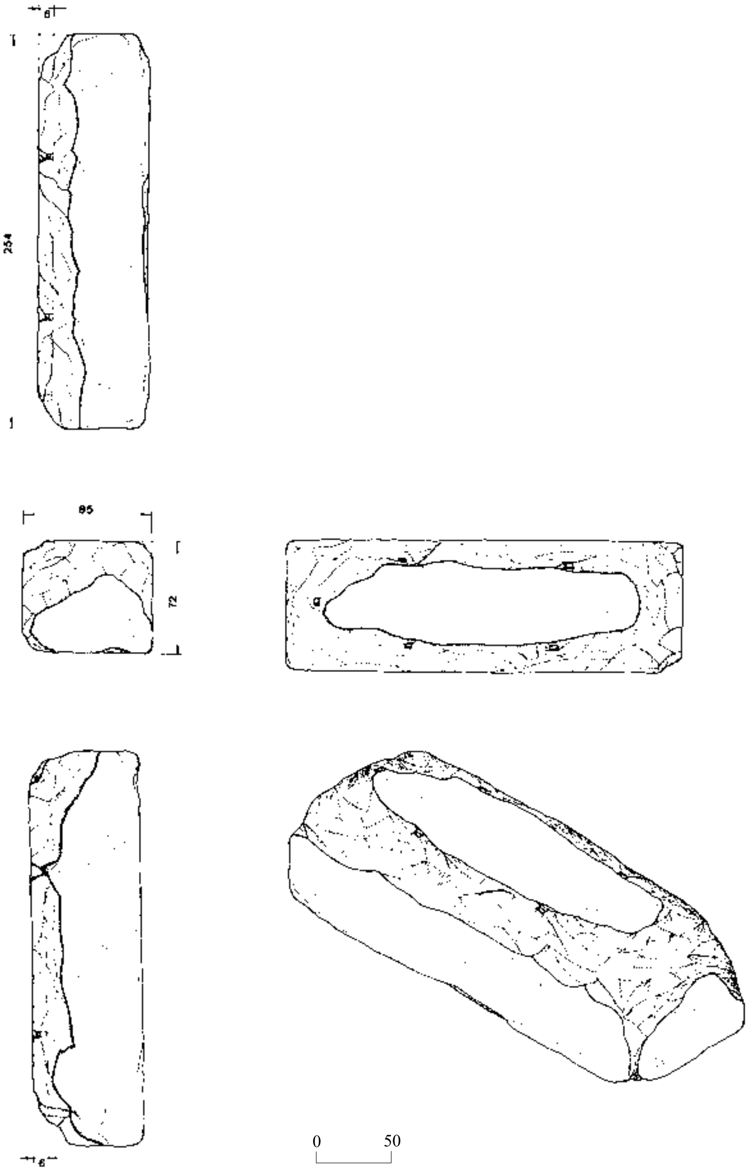

איור 34. גוש גיר A.

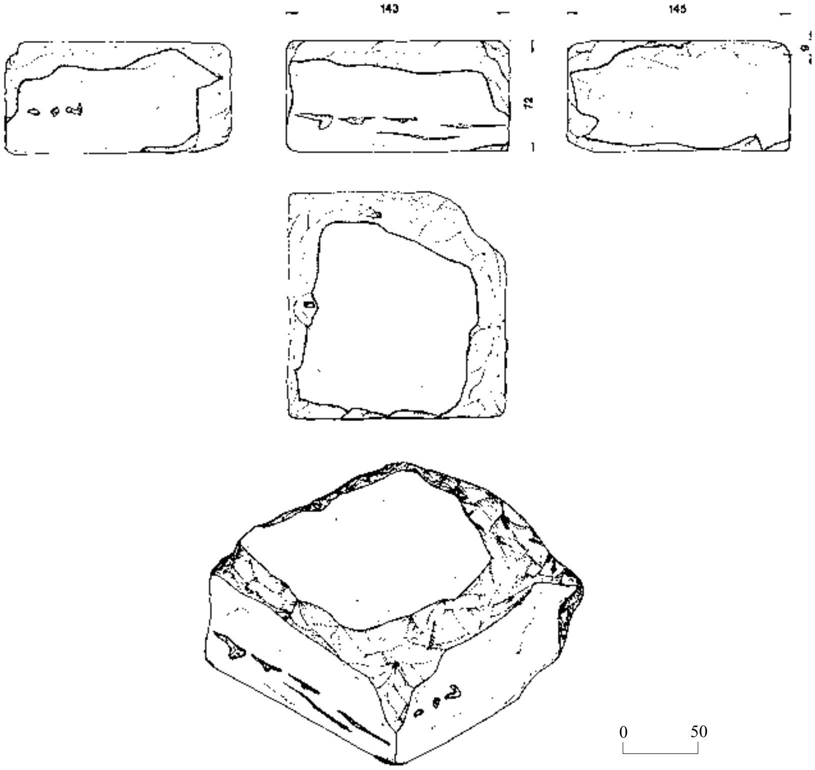

איור 35. גוש גיר B.

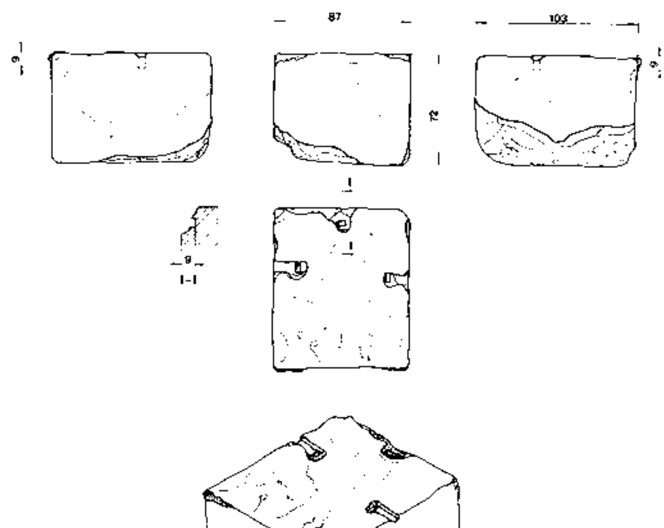

איור 36. גוש גיר C.

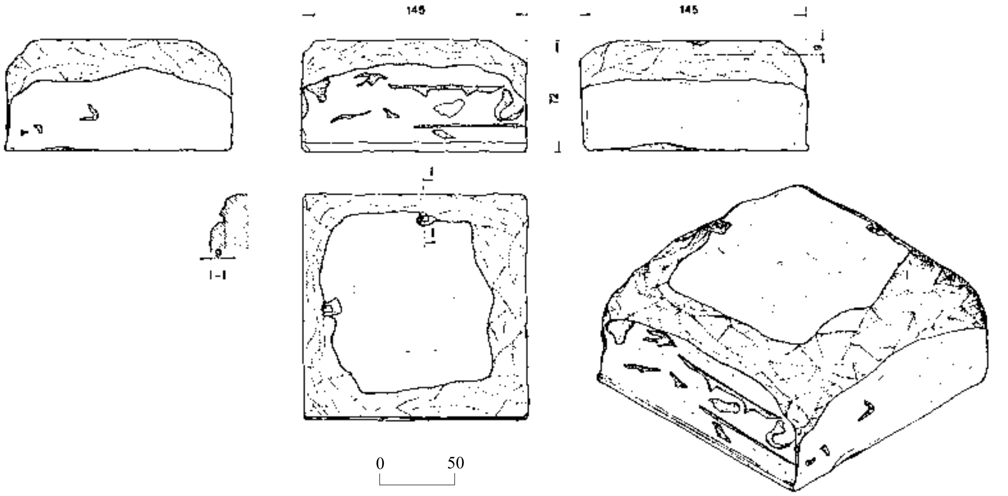

איור 37. גוש גיר D.

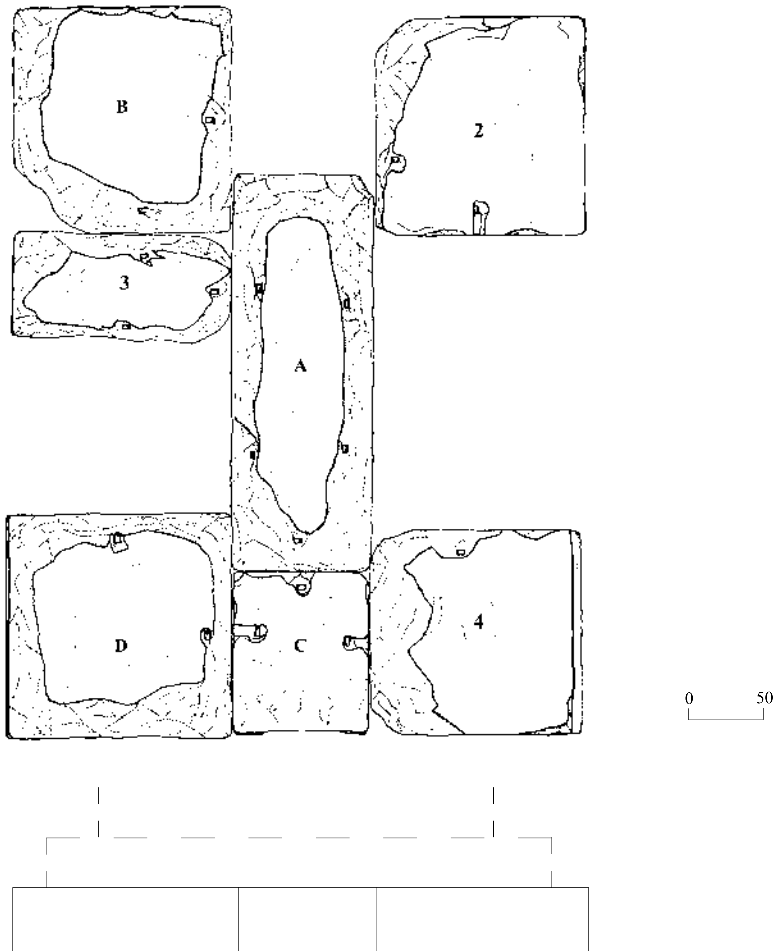

איור 38. שחזור המסד שנבנה מפריטי הגיר שבאיורים 30—37.

שטח VIa

מיקומם של הפריטים הארכיטקטוניים בשטח VIa שונה מאלו שבשטח VI (תכנית 2; טבלה 2). בבורות שנחפרו בהיקף החוצץ בשכבה II (L61054, L61056, L61061) ובשכבת ההרס של המטה פרימה (L61001) התגלו יותר מ־50 פריטים ארכיטקטוניים, שלמים או שבורים, העשויים משיש, מגרניט ומגיר, וכן שברי פיסול שעיטרו את החוצץ (איור 12; לדיון בפיסול ר׳ Gersht, this volume). ממצאים אלה, שהתגלו לאורך 35 מ׳ סמוך לחלקו הדרומי של החוצץ, הם רק חלק קטן מהעיטור העשיר שהוצב עליו, ופריטים נוספים מצויים ודאי בשטח שעדיין לא נחפר. פריטי השיש עוצבו בארבעה פרופילים שמוספרו בספרות רומיות (I–IV; איור 39) ונחלקו לכמה קבוצות.

פריטי שיש בצורת תיבה. לפריטים אלה צורת תיבה מלבנית מוארכת (1.2–2.5 מ׳ אורך, 0.31–0.36 מ׳ רוחב, 1.01–1.05 מ׳ גובה), שפינותיה העליונות הוקצעו לכל אורכן (פרופיל I; איורים 39; 40). תוצאות החפירה בשטח VIa תומכות בהצעתו של המפרי שפריטים אלה הרכיבו את הדופן הישרה של האוריפוס, שהיה בראש החוצץ (טבלה 2: 13, 15–18, 45, 49, 50; Humphrey 1975: Fig. 17; 1986:484, Fig. 240).

פריטי שיש בצורת האות Y. שני פריטים עוצבו בפרופיל I ובצורת האות Y (2.43 מ׳ אורך, 1.01 מ׳ רוחב, 0.33 מ׳ עובי) שאחת מזרועותיה מעוגלת (כ־4.5 מ׳ קוטר; טבלה 2: 10, 44; איור 41). על פי צורתם ומיקומם המשוער בקצה הדרומי־המזרחי ובקצה הדרומי־המערבי של דופן האוריפוס, אפשר להסיק שבקצה הדרומי

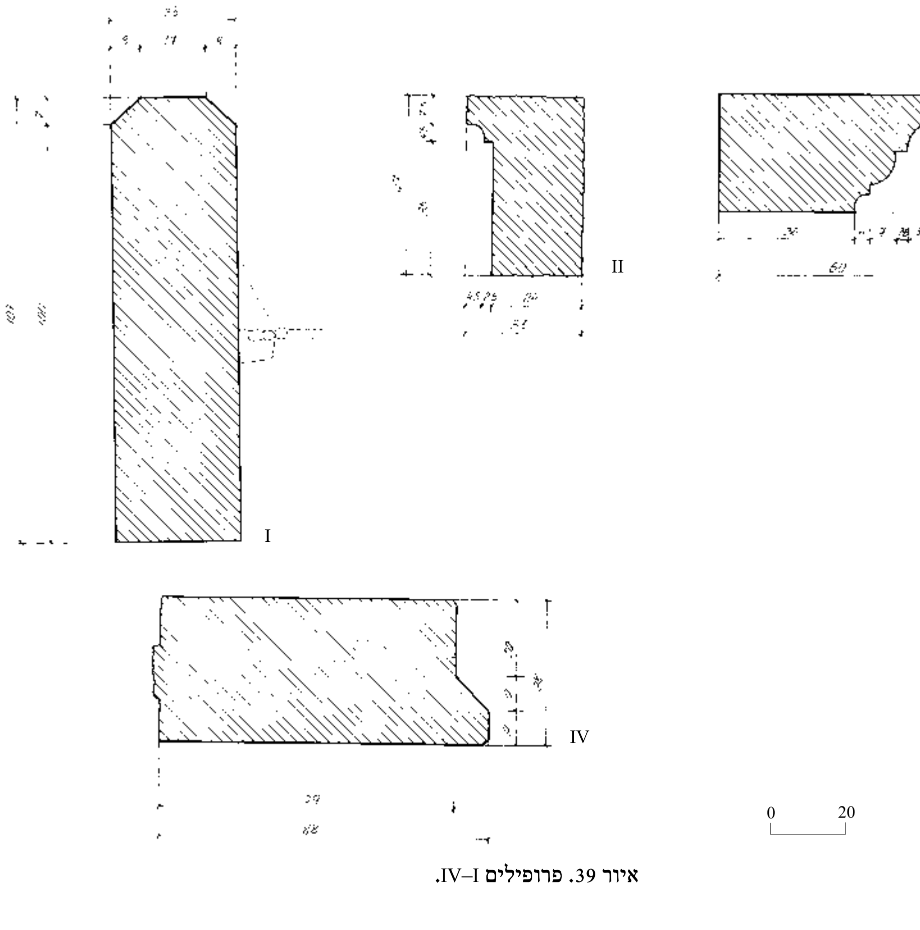

איור 39. פרופילים I–IV.

איור 40. פריט שיש מדופן האוריפוס (טבלה 13:2) ולצדו שבר של עמוד שיש.

איור 41. שטח VIa, פריט שיש דמוי האות Y, מבט לצפון־מזרח;
משמאל — יחידה של מבנה משושה (פביליון?).

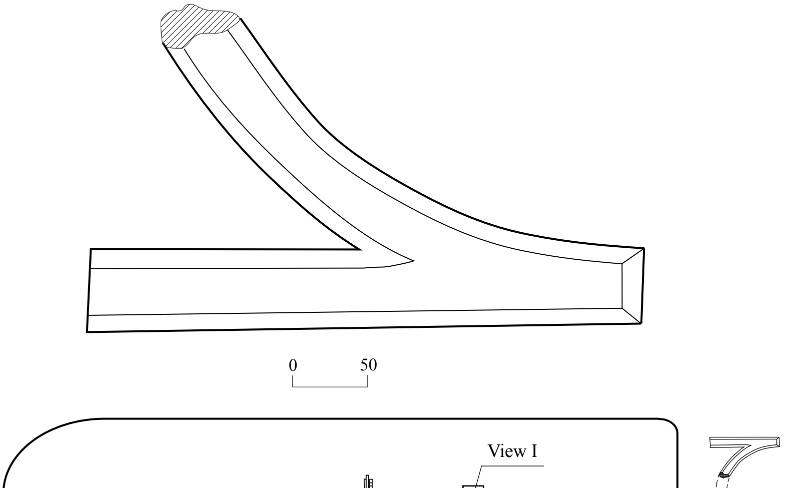

איור 42. שחזור הפריט שבאיור 44 ומיקומו בחוצץ.

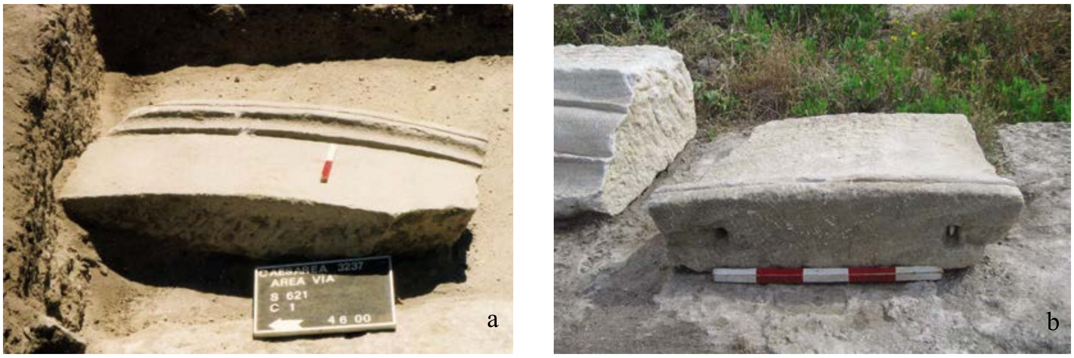

איור 43. שטח VIa, ריבוע 621, פריט שיש קמור מעוצב בפרופיל II (טבלה 1:2).

איור 44. שטח VIa, ריבוע 621, פריטי שיש מעוצבים בפרופיל III
(טבלה 4:2), מבט לדרום.

שלו הייתה גומחה שמתארה מעוגל (Humphrey 1986: Fig. 240; איור 42). עיצוב הדופן הצרה של האוריפוס בגומחה מעוגלת מול כל מטה, היה מקובל בקירקוסים בתקופה הרומית (כמו בתרשים ה׳קירקוס מכסימוס׳ על טבלת השיש של מפת רומא, שהוצבה ב׳מקדש השלום׳ בשנת 213 לסה״נ; Humphrey 1986: Figs. 53, 54) וברצפות פסיפס מקרתגו וולוביליס (Volubilis; Humphrey 1986: Figs. 63,108).

פריטי שיש מקומרים. פריטים אלה הרכיבו את הדופן המעוגלת של המטה פרימה. מתארם מקומר (כ־5.5 מ׳ קוטר חיצוני), והם עוצבו בפרופיל II (טבלה 1:2, 8, 19, 21, 23, 38, 41–43, 46; איורים 39; 43)[31] ובפרופיל III (טבלה 4:2, 5, 12, 33; איורים 39; 44).

[31] שניים מפריטי השיש (טבלה 8:2, 42) נושאים סימנים של סיתות מאוחר שיישר את הפן הפנימי שלהם, אולי לצורך התאמתם למיתר המטה פרימה. חשיפתם המלאה של פריטים אלה לא הושלמה עדיין, ולפיכך חסר מידע על צורתם ועל הסיבות האפשריות לסיתות המאוחר.

איור 45. שטח VIa, פריט שיש שמתארו קעור, מונח שלא באתרו מעל יסוד המטה פרימה (טבלה 2: 34).

איור 46. שטח VIa, חציו של בסיס שיש ענק, שנמצא הפוך ממזרח לחוצץ, מבט למזרח (טבלה 2: 37).

פריט שיש במתאר קעור. פריט השיש עוצב במתאר קעור (כ־3.5 מ׳ קוטר פנימי) ובפרופיל III (טבלה 2: 34; איורים 39; 45). מקומו על החוצץ אינו ידוע — אולי במרכז המגרעת המעוגלת בדרום האוריפוס.

בסיסי שיש. נמצאו בסיסי שיש גדולים מאוד (כ־2.15 מ׳ קוטר תחתון) שעוצבו בפרופיל IV (טבלה 2: 6, 29, 32, 37; איורים 39; 46–48). הבסיסים הורכבו משתי יחידות (כמחצית המעגל כל אחת), וביניהן חיבור מעוצב. הם שימשו בסיסים לעמודים הקוניים מגרניט שניצבו במטה פרימה.

איור 47. חציו של בסיס שיש ענק, שנמצא ממערב לחוצץ (טבלה 2: 29), מבט לצפון; לידו שבר עמוד שיש ופריט שיש שהיה חלק מרב־צלעון.

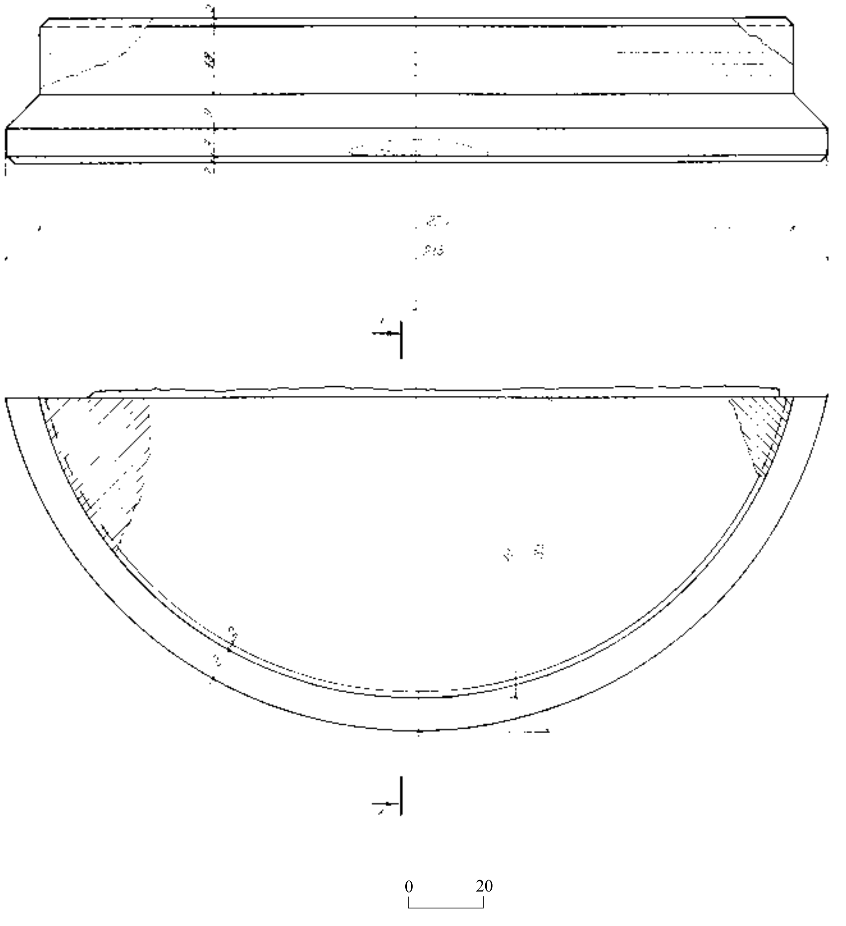

איור 48. שרטוט משוחזר של בסיס השיש (טבלה 2: 29, 37).

איור 49. שטח VIa, רב־צלעון גדול (פבליון ?), ובו חורים לכליבות (טבלה 2: 9),
ורב־צלעון קטן (בקצה העליון של התצלום; טבלה 2: 11), שנמצאו בדרום החוצץ, מבט למזרח.

איור 50. שטח VIa, רב־צלעון קטן (טבלה 2: 11), שנמצא בדרום החוצץ.

פריטי שיש מעוצבים. כל פריט עוצב כחלק מרב־צלעון (*משושה ?*) בפרופיל II (טבלה 2: 9, 11) או III (טבלה 2: 30; איורים 47, 49, 50). נראה שפריטים אלה היו משולבים בביתנים/פביליונים בצורת רב־צלעון, אשר עיטרו את דרום האוריפוס.

איור 51. שבר של עמוד שיש (טבלה 14:2) שנמצא לצד החוצץ.

איור 52. חלקו התחתון של עמוד גרניט שבור, שנמצא ממערב לחוצץ (טבלה 20:2).

עמודים גליליים. נמצאו שברי עמודים עשויים משיש (טבלה 14:2, 31; איור 51) ומגרניט (טבלה 20:2; איור 52), שמתארם גלילי.

עמודים קוניים מגרניט. נתגלו חמש יחידות של עמודים קוניים קטומים מגרניט, שיוצרו בשתי מידות עובי ואורך (האחת 3.2 מ׳ אורך, 1.1 מ׳ קוטר תחתון, 0.4 מ׳ קוטר עליון; השנייה 2.35 מ׳ אורך, 1.75 מ׳ קוטר תחתון, 1.1 מ׳ קוטר עליון בממוצע; איור 53). מיחידות אלה נבנו שלושת העמודים הקוניים שהוצבו בראש המטה פרימה. היחידות הצרות (טבלה 2:2, 36) הוצבו על היחידות הרחבות (טבלה 7:2, 28, 35) וחוברו בעזרת פין מתכת שהוכנס במגרעות תואמות, כפי שהציע המפרי לגבי העמודים הקוניים שנמצאו מצפון לאובליסק ובנמל.

פריט שיש מעוגל. בריבוע 622 נמצא שבר קטן של גוש שיש לבן, אחיד בצבעו. לפן המעובד שלו צורה מעוגלת מעט (טבלה 53:2), שאינה דומה לחלק של פסל. ייתכן שזהו שבר של פריט דמוי ביצה שעיטר את חלקו העליון של אחד העמודים הקוניים (Humphrey 1986:46, e.g., Figs. 27, 105b, 107, 110, 112).

איור 53. שטח VIa, ריבועים 620 ר־720, עמודים קוניים, מבט לדרום־מערב: מימין — היחידה התחתונה (טבלה 2: 35), משמאל — היחידה העליונה (טבלה 2: 36).

שונות. נוסף לשברי שיש, שצורתם ושיוכם הארכיטקטוני אינם ברורים (טבלה 2: 22, 24–27, 39, 40, 47, 48), נמצאו שני שברים של כותרת שיש (טבלה 2: 3, 52) ושבר של פריט שיש (טבלה 2: 51). מתארו של פריט השיש, איכותו והפרופיל שלו שונים מאלו של פריטי השיש שתוארו לעיל. השבר נמצא בין אבנים שהיו בלוקוס 61001 (שכבה II), וייתכן שהוא היה חלק מהדופן הישרה (המיתר) של המטה פרימה (W61002 או W61006).

נמל קיסריה

בתחום נמל קיסריה מצויים שלושה עמודים בצורת קונוס קטום, העשויים מגרניט אסואן אדומה. פריט נוסף מגרניט הוצא מהים בנמל בשנות ה־80 של המאה הכ׳.

עמודי גרניט קוניים. שלושה עמודים בצורת קונוס קטום, העשויים מגרניט אסואן אדומה (3.2 מ׳ אורך, 1.18 מ׳ קוטר תחתון, 0.36 מ׳ קוטר עליון; Humphrey 1974:28; 1986:487, Fig. 242). שוחזרו על ידי המפרי כעמודים שהוצבו בראשו של אחד העמודים הקוניים שנותרו בזירת הקירקוס המזרחי, ושבמקור היו שלושה עמודים קוניים שגובהם 5.5 מ׳. הצעתו אוששה בחפירות רשות העתיקות בחלק הדרומי של החוצץ. הנקב בראש העמוד המורכב נועד לחבר יחידה נוספת — ככל הנראה ׳ביצה׳ — כפי שנחשף בלפקיס מגנה (Humphrey 1986: Figs. 25, 27) ונראה בתיאורים אמנותיים של קירקוסים מהתקופה הרומית ברחבי האימפריה (Humphrey1986: Figs. 36, 59, 78, 80, 81, 105, 109, 110, 115, 116, 122). בשנת 2002 נוקה סרקופג מאוצרות המדינה ועל אחת מדופנותיו הארוכות התגלה עיטור בתבליט המתאר חוצץ של קירקוס שבמרכזו אובליסק, ובכל מטה שלושה עמודים קוניים, שבראשם ׳ביצה׳.[32]

שניים מהעמודים הקוניים משולבים כיום בקיר תמך מודרני שנבנה בקו המים, ממערב לפינה הצפונית־המערבית של המגדל הצפוני־המזרחי במצודה הצלבנית בקיסריה (איור 54). העמוד השלישי מצוי בקרבתם

[32] מקור הסרקופג אינו ידוע (אזור טול כרם ?). הוא מוצג כיום בגן הארכיאולוגי של ׳יד השמונה׳. תודתי למר יהושע דריי שגילה את העיטור במהלך ניקוי הסרקופג והודיע לי על התגלית.

איור 54. חלק עליון של שני עמודים קוניים המשולבים בקיר תמך מודרני, ועמוד נוסף למרגלותיהם בתוך המים, מבט לדרום־מזרח.

בתוך המים. מומלץ לפרקם ולהחזירם לקירקוס המזרחי ובבוא היום להציבם על העמודים הקוניים שנותרו בזירה, כחלק משחזור המטה סקונדה.

בסיס מרובע מגרניט. פריט הגרניט האדומה מסותת בצורת תיבה גדולה (1.94 × 1.94 מ׳, 0.96 מ׳ גובה; איורים 55, 56). הפריט היה משולב בקיר מודרני שנועד לתחום מעגן פנימי עבור מועדון צלילה. בשל קרבתו לעמודים הקוניים, וכיוון שגם הם מגרניט אדומה, הוצע שמקור פריטים אלה בעיטורי החוצץ של הקירקוס המזרחי. המפרי, שסקר את הפריט בשנת 1973, הציע שהוא שימש בסיס לעמוד קוני במטה (Humphrey 1974:28).

באחת הפאות הגדולות של הבסיס חצובה בקרבת כל פינה מגרעת לשגם מתכת (rod). לפיכך, נראה שהפריט שימש בסיס ושהמגרעות נועדו לייצב בעזרת השגמים מונומנט או עמוד כבד שהוצב עליו. הקצה החיצוני של כל מגרעת מצוי במרחק 24 ס״מ משולי הגוש. בחפירות רשות העתיקות בקצה הדרומי של החוצץ התגלה שהעמודים הקוניים במטה פרימה הוצבו על בסיסי שיש גדולים ולא על בסיס רבוע כהצעת המפרי. לכן, נבדקה האפשרות להציב את האובליסק בראש פריט זה. חלקו התחתון של גזע האובליסק (שבור היום) היה ריבוע שאורך צלעותיו 1.72–1.76 מ׳ (ר׳ לעיל). מידות אלה מאפשרות להציב את האובליסק בראש פריט גרניט זה באמצעות מגרעות לשגמי מתכת תואמים שאפשר שנחצבו בבסיס האובליסק, בקרבת פינותיו, במרחק 13–15 ס״מ מהשוליים. הצבה כזו מותירה שוליים גלויים שרוחבם 9–11 ס״מ בהתאמה מכל צד של הפריט.

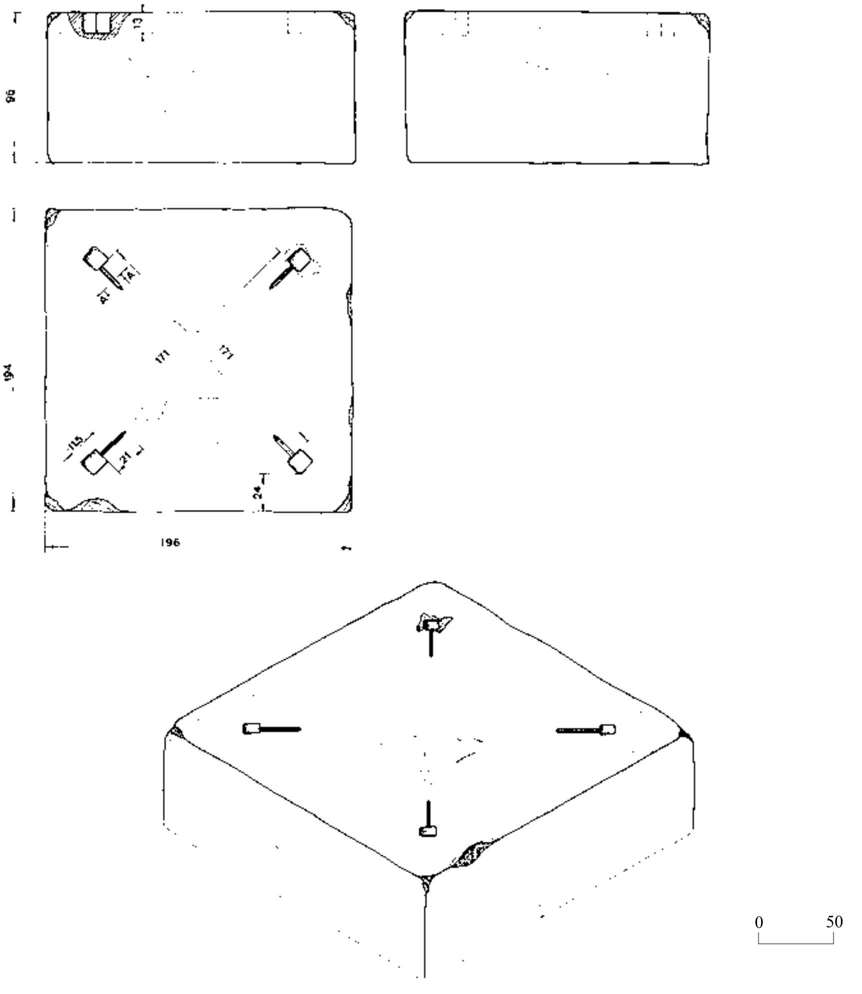

איור 55. שרטוט של פריט מגרניט אדומה שהוצא מהים.

איור 56. פריט הגרניט.

בעת שהועבר הבסיס מהקיר והונח סמוך לאובליסק, התברר שאיכותו של הגרניט שונה מזו של שאר פריטי הגרניט שתוארו לעיל, ונראה שמקורו במחצבה אחרת. בהנחה שהאובליסק הוצב על בסיס, סביר להניח שהבסיס והאובליסק הוזמנו באותה מחצבה, ולכן נפסלה ההצעה לשחזר אותו כבסיס לאובליסק.

סיכום

כל האבנים המסותתות משכבה III שאינן מכורכר לא נמצאו באתרן. האבנים שיובאו לקיסריה ושימשו בקירקוס המזרחי יוצרו משלושה סוגי סלע: גרניט, שיש וגיר.

גרניט. האובליסק, העמודים הקוניים שנמצאו בזירה, העמודים הקוניים שנמצאו בנמל והפריט הגדול דמוי התיבה עשויים מגרניט אדומה, אחידה באיכותה, והם הובאו לקיסריה מהמחצבות באסואן שבמצרים.[33] בסיס הגרניט שבו מגרעות לשגמים יוצא דופן בכך שהוא בהיר מפריטי הגרניט האחרים, ובפאה העליונה שלו יש כתם של גרניט אפורה (15 × 20 ס"מ). מכאן, שפריט זה לא הובא מאזור אסואן אלא ממחצבה אחרת, שמקומה אינו ידוע. הגרניט של העמוד הגלילי (טבלה 20:2) שונה באיכותו, ונראה שהעמוד נחצב באזור טרויה (Williams-Thorpe and Henty 2000:163, 167).

שיש. כמעט כל פריטי השיש שהתגלו בשטח VIa — בסיסי ענק לעמודים, שברי עמודים, דופנות האוריפוס, חלקים מעוצבים מהיקף המטה פרימה וחלקי הפביליונים — הם משיש בגוון אפור בהיר, שצבעו אינו אחיד; שיש זה יובא מהמחצבות האימפריאליות שבדרום־מערב אנטוליה. שברי הפסלים עשויים משיש בהיר שמקורו אינו ידוע (ר' Gersht, this volume).

גיר. שמונה פריטי הגיר שהועתקו ומוקמו סמוך לאובליסק בשנות ה־50 של המאה הכ' הובאו לקיסריה ממחצבה מקומית, שנמצאת ככל הנראה בכרמל. מחצבה גדולה של אבני גיר, שהייתה פעילה בתקופות הרומית והביזנטית נסקרה מדרום־מזרח לזכרון יעקב (עולמי, סנדר ואורן תשס"ו:20–21, אתר מס' 15).

הצעות לשחזור החוצץ (שכבה III)

מהחוצץ בקירקוס המזרחי השתמרו באתרם יסוד החוצץ, שנשא את עיטוריו, הנדבך התחתון של המטה פרימה וקטעים קצרים של מערכת הניקוז. עם זאת, נמצאו שלא באתרם פריטים רבים המאפשרים לשחזר בסבירות גבוהה את החוצץ לכל אורכו וגובהו: האובליסק, העמודים הקוניים של המטה פרימה והמטה סקונדה, לוחות השיש של דופנות האוריפוס, עמודים, חלקי פביליונים, שברי פסלים ועוד. כאשר יושלמו החפירה הארכיאולוגית והשחזור יתקבל חוצץ מהיפים והשמורים בעולם, אם לא היפה שבהם. להלן הצעות לשחזור שני הקטעים של מסד החוצץ שנחשפו בחפירה, באזור שבו הוצב האובליסק (שטח VI) ובדרום יסוד החוצץ, שבו התגלו חלקים מהאוריפוס והמטה פרימה (שטח VIa).

כאמור, יסוד החוצץ עובה במרכזו (שטח VI). לא ידועה התרחבות מזוותת של חוצץ בקירקוסים שנחפרו ברחבי האימפריות הרומית והביזנטית. הקטע הרחב של החוצץ בקיסריה לא השתמר מעל גובה היסודות,

[33] המפרי כתב שבדיקה פטרוגרפית הראתה שהאובליסק, העמודים הקוניים שנמצאו בקרבתו והגוש הגדול שהועתק לשולי הזירה נחצבו מגרניט אסואן (Humphrey 1974:27). ויליאמס־ת'ורפ, שחקר את מקור עמודי הגרניט בישראל (Williams-Thorpe and Henty 2000), מסר לי בשיחה בעל פה כי לא בדק את הפריטים האלה, אך גם לדעתו הם נחצבו באסואן.

וחסרים נתונים שיאפשרו לשחזרו בביטחון. נתוני החפירה מאפשרים להציע שתי חלופות לשחזור החוצץ באזור האובליסק:

(1) הבנייה במקום העיבוי המשיכה כלפי מעלה ברוחב המלא של היסוד. במקרה זה, הרווח בין שולי רצפה 60004 לדופנות החוצץ מרמז שהחוצץ היה מצופה באריחי אבן או שיש שעוביים כ־5 ס״מ. הרחבת החוצץ ב־0.7–0.8 מ׳ בכל צד עלולה הייתה להיות מפגע למרכבות המתחרות במרוץ, אולם כיוון שהעיבוי נמצא במרכז החוצץ אפשר היה להיזהר ממנו. כיוון שפינות היסוד הרחב השתמרו רק מתחת לפני הזירה לא ברור אם המעבר מהקטע הרחב להמשך הצר היה בזווית או במעוגל.

(2) האחדה של רוחב החוצץ לכל אורכו, בעיבוי החוצץ לכל אורכו (ר׳ להלן דיון והצעה לשחזור החוצץ בשטח VIa) או בהצרה של הקטע המעובה מעל פני הזירה.

השוואת הממצאים מחפירות המשלחת המאוחדת ורשות העתיקות לתצלומים מערב הכשרת המקום לחקלאות מודרנית תומכת בהצעה השנייה. בתצלום משנות ה־30 של המאה הכ׳ (Humphrey 1986: Fig. 243) נראה הפן המערבי של קיר בנוי מאבני לקט, הדומה ליסוד החוצץ שנתגלה בחפירה. הקיר מצוי ממזרח לקצה המזרחי של האובליסק, לאורך תוואי החוצץ. קיר זה פורק, כאמור, בידי אנשי שדות־ים באמצע שנות ה־40 של המאה הכ׳, ולכן בחפירות לא ניתן היה לברר אם השתייך לחוצץ משכבה III או שהיה פן של גל סיקול מוארך משכבה II. ההצעה שלפיה הוצר העיבוי נראית סבירה יותר משחזור 1 כיוון שלפיה ההתרחבות של יסוד החוצץ באזור האובליסק לא הייתה מכשול למרכבות.

שרידי החוצץ שהתגלו באתרם בשטח VIa והפריטים הארכיטקטוניים שהתגלו שלא באתרם מאפשרים לשחזר את חלקיהם הגלויים של האוריפוס והמטה פרימה, שנהרסו מאז שהקירקוס המזרחי ניטש. לפי שחזור המטה פרימה אפשר לשחזר גם את המטה סקונדה עם העמודים הקוניים שהתגלו בזירה ובנמל. בחפירות התברר שהמטה פרימה נבנתה במנותק מהקצה הדרומי של החוצץ. על רוב שטח החוצץ נבנה אגן מים מוארך (אוריפוס). בקטע האוריפוס שנחפר לא התגלתה חלוקת משנה, ולכן אין אפשרות לקבוע אם בראש החוצץ, בין המטה פרימה לאובליסק, היה אגן אחד או שהיו כמה אגני משנה. ברווח שבין יסוד חוצץ 61062 למיתר של מטה פרימה 61002 עברה תעלת ניקוז 61055, שניקזה את רצפת הזירה ואת מתקני המים שעיטרו את החוצץ.

להלן הצעת שחזור למיקום הפריטים שהתגלו בקרבת החוצץ והמטה פרימה משלב IIIa. אין אפשרות לקבוע אם פריטים אלה הובאו לקירקוס המזרחי בשלב זה או שהוצבו בו באחד השלבים המוקדמים.

המטה פרימה

המטה פרימה השתמרה עד נדבך המעבר מהיסוד החסוי לחלק הגלוי של הקיר. אל נדבך זה ניגשה רצפה 61058. במטות שבקירקוסים הרומיים שנבנו במאות הב׳–הד׳ לסה״נ היה פודיום שמתארו קשתי (חצי מעגל או מעט יותר) ובראשו הוצבו שלושה עמודים קוניים. בקירקוסים שנחפרו ברחבי האימפריה הרומית לא השתמרו המטות עד המפלס שעליו הוצבו העמודים הקוניים וידועים רק שחזורים (Humphrey 1986: Figs. 25, 147:d, 235, 275). מהסקירה של המפרי של שרידי החוצץ בקירקוסים השונים מסתבר שגובה הפודיום היה 1.6–2.1 מ׳. בלפקיס מגנה (לוב) השתמרה המטה סקונדה בגובה נדבך המעבר מהיסוד לקיר הגלוי. הפודיום שוחזר לגובה 2.1 מ׳ מעל מפלס הזירה (Humphrey 1986:42–46, Figs. 23–26). בדוגה (תוניסיה) נחשפו הנדבכים התחתונים של המטה והיא שוחזרה לגובה ארבעה נדבכים (1.62 מ׳) (Humphrey 1986:325–327, Fig. 147). בסגונטו (ספרד) השתמרה המטה לגובה 0.68 מ׳ (Humphrey 1986:350) ובאנטיוכיה (דרום טורקיה) נחשפו רק היסודות (Humphrey 1986:454–455, Fig. 218). בצור השתמרה המטה, שנבנתה מאבן גיר, לגובה ארבעה נדבכים (אין ציון גובה); הנדבך התחתון בולט מעט חוצה, ונראה שרק חלקו העליון היה גלוי (Humphrey 1986:475–477, Fig. 235). לפי ממוצע של 0.35 מ׳ לנדבך, בתוספת נדבך עליון מעוצב, שלא נמצא, אפשר לשחזר שגובה המטה בצור היה 1.65 מ׳. בקירקוס של מקסנטיוס (רומא) נבנתה המטה

מלבנים; המפרי אינו מציין את מידותיה (אין חתך או תכנית ובה גבהים), אבל לפי התצלומים אפשר להעריך שהייתה גבוהה מ־1.5 מ׳ (Humphrey 1986: Fig. 275).

נדבך המעבר במטה פרימה בקירקוס המזרחי בקיסריה בלט כ־0.2 מ׳ מעל המפלס המשוחזר של רצפת הזירה העליונה 61058. בהנחה שהמטה פרימה התנשאה לגובה 1.6 מ׳ מעל רצפת הזירה, חסרה להשלמתה בנייה בגובה של כ־1.4 מ׳.

במקומות שבהם נמצאו אבנים מסותתות המשויכות למטות שוחזר בנדבך העליון כרכוב מעוצב ובולט חוצה, כמו בשחזורים בלפקיס מגנה ודוגה. בקיסריה נמצאו מעל שרידי מטה פרימה 61002 ובקרבתה כמה פריטי שיש מעוצבים במתווה מקומר ובפרופילים II ו־III (איור 39; טבלה 2), שלהם דופן חיצונית, מקומרת ומוחלקת היטב. נראה שפריטים אלה היו שייכים לדופן הגלויה במטה פרימה. בדופנות האופקיות של פריטים אלה נחצבו מגרעות לכליבות מתכת (איור 43), שמהן אפשר להסיק שהפן עם המגרעות פנה מעלה. בדופן החיצונית שנבנתה מגושים בפרופיל II יש רצועה אנכית חלקה (35 ס״מ גובה) ומעליה רצועה מעוצבת (12 ס״מ גובה), הבולטת חוצה 6.5 ס״מ (איור 39). הדופן החיצונית של הגושים שלהם פרופיל III (איור 39) מעוצבת לכל גובהה (31 ס״מ) ומתרחבת מעלה. בשני הפרופילים עובד הפן הפונה כלפי מעלה באופן גס — עדות לכך שהיה פריט נוסף או ריצוף עליון שהסתיר את הכליבות.

בהנחה ששולי המטה פרימה בלטו חוצה, הרי שגובה הבליטה אמור להיות לפחות 1.2 מ׳ מעל רצפת הזירה כדי שלא יהיה מפגע לסוס השמאלי הרתום למרכבה.[34] לפיכך, מוצע לשחזר את דופן הפודיום של המטה פרימה מלמעלה כלפי מטה כך: נדבך אריחים (כ־5 ס״מ עובי משוער) המצפה את ראש המטה, מתחתיו פריט שלו פרופיל III (31 ס״מ גובה), ומתחתיו פריט שלו פרופיל II (47 ס״מ גובה). בין פריט זה לנדבך העליון שהשתמר במטה 61002 היה נדבך אחד (או שניים) של פריטי אבן (משיש מיובא או מאבן מקומית — כורכר או גיר) שלהם פרופיל אנכי חלק (60–80 ס״מ). פריטים אלה לא התגלו, ונראה שהם נשדדו לאחר הפירוק. מאחר שמגע בין רצפת הזירה 61058 למטה 61002 לא השתמר, יש שתי אפשרויות לשחזר את מיקומם של נדבכי הדופן האנכית: על הנדבך העליון שהשתמר במטה 61002 (איור 1:57) או על הנדבך הנמוך ממנו (איור 2:57). לפי ההצעה השנייה אפשר להסביר את היעדר רצפה 61058 בהיקף של מטה 61002 בפירוק אבני הדופן האנכית (המשוערת). אם הצעה זו נכונה הרי שיש להוסיף לשחזור קוטר המטה 0.5–0.8 מ׳.

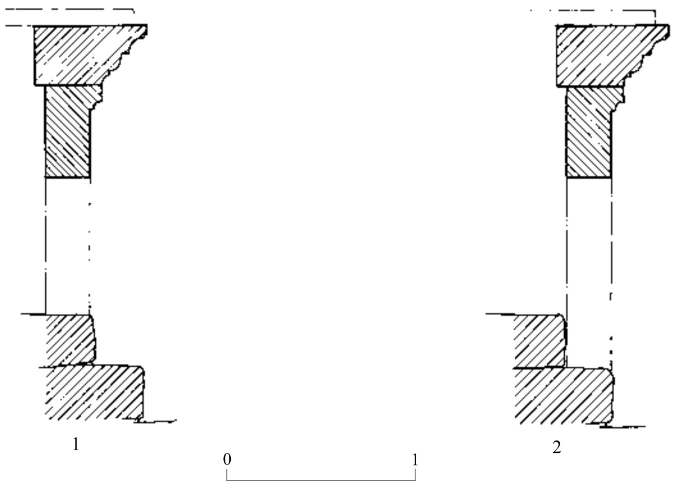

איור 57. הצעות לשחזור הדופן האנכית של הפודיום במטה פרימה.

[34] השיטה המקובלת הייתה של מרכבות שנמשכו על ידי שני סוסים (biga) או ארבעה (quadriga).

על הפודיום הוצבו העמודים הקוניים כך: שניים במקביל למיתר ואחד מדרום להם. כל עמוד הורכב מארבע יחידות (איור 58): בסיס ענק משיש בפרופיל IV,[35] שעליו הוצב עמוד קוני מגרניט אסואן העשוי משתי יחידות. בראש היחידה העליונה של העמוד הקוני נחצבה מגרעת (שהובחנו בה שרידים של פין מתכת) לפריט עיטור כלשהו — כנראה דמוי ביצה — בדומה לתיאורים האמנותיים של קירקוסים מהתקופה הרומית (למשל Humphrey 1986: Figs. 80, 81, 107, 110, 115), או השבר מלפקיס מגנה (Humphrey 1986: Figs. 25, 27). העמוד בשלמותו התנשא לגובה של יותר מ־6 מ׳: 0.4 מ׳ גובה הבסיס, 2.4 מ׳ גובה היחידה התחתונה, 3.2 מ׳ גובה היחידה העליונה, כ־0.6 מ׳ גובה העיטור דמוי הביצה. התגלית של בסיסי הענק משיש מלמדת שהעמודים הקוניים הוצבו על בסיסי שיש עגולים, ולא על פריטים דמויי תיבות מגרניט כפי שהציע המפרי (Humphrey 1974:27–28, Fig. 19; 1986:486–489).

המרזב שבדופן המערבית של הפודיום של מטה פרימה 61002 היה מחובר לתעלת ניקוז 61201, ולכן נראה שהפודיום עוטר במתקן מים, כנראה מזרקה,[36] נוסף על שלושת העמודים הקוניים; עד כה לא נמצאו מרכיבים אחרים של מתקן המים. בקירקוסים של לפקיס מגנה (Humphrey 1986: Figs. 23, 26) ואנטיוכיה

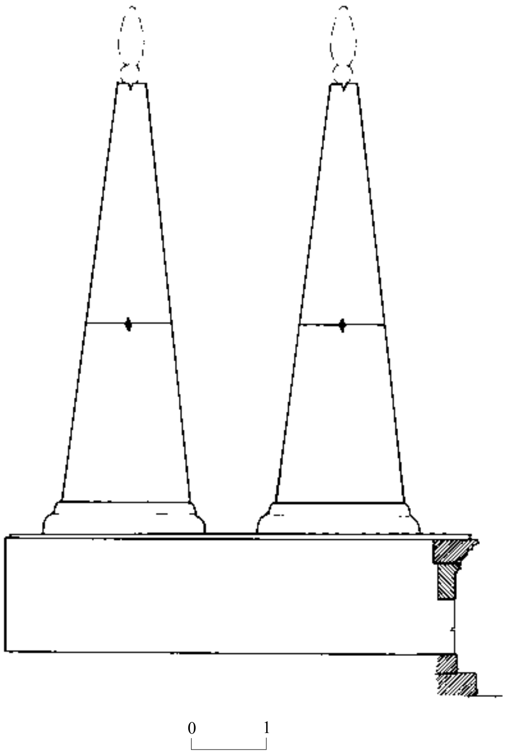

איור 58. הצעה לשחזור המטה פרימה והעמודים הקוניים.

[35] בחפירה נמצאו שלושה חצאי בסיסים (טבלה 2: 6, 29, 37) ושבר קטן נוסף (טבלה 2: 32). בשלב זה לא הוצאו השברים ממקומם, ולא נעשה ניסיון לחברם. לכן, לא ברור אם חלוקת הבסיסים מקורית או שנעשתה במהלך פירוק המטה פרימה. להערכת המחבר, הבסיסים הגיעו לקיסריה כיחידות שלמות וחולקו במהלך הפירוק.

[36] אפשר שמים הוזרמו למזרקה ממגדל או מהאמה הגבוהה (גובה מפלס הרצפה העליונה של האמה הגבוהה במתקן החלוקה שמצפון לחומה ההרודיאנית הוא 8.07 מ׳ מעל פני הים; Porath 2002b: Fig. 19). גובה מפלס רצפת האמה הנמוכה בכניסה לעיר הוא 5.4 מ׳ מעל פני הים, ואילו ראש הפודיום של המטה פרימה שוחזר לגובה 6.5 מ׳ מעל פני הים. לכן, מים שהובלו באמה הנמוכה לא יכלו לשמש במתקן המוצע בראש המטה פרימה ללא הרמתם.

(Humphrey 1986:218), ובקירקוס של הורדוס בקיסריה (Porath 2013:103–105), התגלו שרידי צינורות שסיפקו מים למתקנים שעיטרו את המטות, או שרידי תעלות שניקזו מהן את המים. נראה שבפודיום של המטה פרימה בקירקוס המזרחי היה אגן משוקע שקלט את מי המזרקה וניקז אותם לתעלה 61201. ראש הפודיום, בין בסיסי העמודים הקוניים ומתקן המים, צופה כנראה באריחי אופוס סקטילה (*opus sectile*) משיש או מאבן צבעונית.

האוריפוס

מחוצץ 61062 נותר באתרו יסוד יצוק מאבני לקט וטיט־סיד. רק בקצהו הדרומי השתמר בראשו נדבך אחד של אבני כורכר מסותתות (W61051). בריבוע 523 התגלה גימור אופקי בראש יסוד החוצץ, הגבוה ב־20 ס״מ מרצפת הזירה 61060 הסמוכה אליו. בור מוארך (L61061; שכבה II) מפריד בין הרצפה לחוצץ, ובשום מקום לא התגלה מגע ביניהם. ממזרח לחוצץ וממערב לו התגלו, שלא באתרם, פריטי שיש מלבניים (תכנית 2; איור 12), מעוצבים בפרופיל I (איור 39). הם שימשו דפנות של האוריפוס שנבנה בראש החוצץ. הדפנות התגלו מונחות כך שהפן שהיה במגע עם המים פנה כלפי מעלה. שאריות של טיט־סיד כיסו את החצי התחתון של הדופן, ובכמה פריטים (טבלה 2:45, 49) נותרו אבני פסיפס מרצפת האוריפוס דבוקות לדופן (עד 0.61 מ׳ מתחת לקצה העליון שלה). הפסיפס הונח על תשתית של טיט־סיד (יותר מ־5 ס״מ עובי), שהמגע בינה לבין הדופן נאטם בשכבת טיט־סיד ההולכת ודקה כלפי מעלה עד כ־20 ס״מ מעל שולי הרצפה. הובחנו שלוש שכבות של איטום חוזר, כולן בטיח מטיפוס II, 3-2 (Porath 2002a). הדפנות האנכיות של פריטי השיש, שהיו גלויות מראש הדופן עד שולי הפסיפס (65–80 ס״מ), הוחלקו היטב,[37] ונראה ששאר שטח הדפנות לא הוחלק במכוון כיוון שכוסה ברצפת פסיפס. לפיכך, אפשר להסיק, שגם השטח שלא הוחלק בדופן החיצונית היה מכוסה. גובה ראש היסוד של חוצץ 61062, רצפת הזירה 61060 והמידע לגבי דופנות האוריפוס מאפשרים לשחזר את אופן הבנייה של הדפנות הארוכות של האוריפוס באחת משתי האפשרויות הבאות:

(1) דופנות השיש (כ־1.05 מ׳ גובה, 0.6 מ׳ עומק מים מרבי) הוצבו על ראשו של יסוד החוצץ כך שהפן החיצון המשיך את התוואי של פן היסוד.[38] לפיכך, רצפת הפסיפס של האוריפוס הייתה בגובה 40–45 ס״מ מעל ראש היסוד, שהם 5.9 מ׳ לערך מעל פני הים (יסוד החוצץ השתמר עד גובה 5.48–5.50 מ׳ מעל פני הים בריבוע 523). לפי שחזור זה התנשא ראש דופן האוריפוס, הגבוה כ־0.6 מ׳ מרצפת הפסיפס, לגובה 6.5 מ׳ לערך, כלומר כ־1.3 מ׳ מעל לרצפת הזירה 61060 (איור 59:1). לאורך הדופן החיצונית של האוריפוס הוסף ספין שכיסה את חלקה התחתון של הדופן, שלא הוחלק, ואת המישק שבינה לבין ראש היסוד היצוק של החוצץ. אפשר שהספין היה מעוצב בפרופיל בולט חוצה בחלקו התחתון, בדומה לספין שבתחתית דופן האוריפוס בקירקוס של לפקיס מגנה, אשר שוחזר לגובה 1.56 מ׳ מעל לרצפת הזירה; 10 ס״מ נוספים היו בתוך רצפת הזירה (Humphrey 1986: Fig. 18).

---

[37] איכות הסיתות בחלק התחתון של פריטי השיש אינה אחידה. הפריטים התגלו בחפירה כשפן המים פונה למעלה. ברובם הייתה בפן זה רצועה לא מעובדת בשוליים התחתונים. הפן שפנה במקור חוצה (פן האוויר של הדופן) נבדק רק בשני פריטים (טבלה 2:13,17): בפריט מס׳ 13 נותרה רצועה לא מעובדת ברוחב כ־34 ס״מ והדופן הפנימית הייתה מוחלקת לכל גובהה; בדופן החיצונית בפריט מס׳ 17 נותרה רצועה לא מעובדת שרוחבה כ־39 ס״מ בתחתית הפן החיצוני ובתחתית הפן הפנימי הייתה רצועה לא מעובדת שרוחבה כ־37 ס״מ. בפריט שהוצא מהשטח בידי אנשי שדות־ים הוחלקה דופן אחת לכל גובהה ובדופן האחרת נותרה רצועה לא מוחלקת בגובה כ־35 ס״מ, בדומה לגוש 13. על שני הפנים בגוש הזה נותרו סימני טיט־סיד בלבד, ללא שאריות של רצפת הפסיפס, ולכן אין אפשרות לדעת איזה מהם היה הפן החיצון ואיזה הפנימי.

[38] הצבת הפן החיצון של דופן האוריפוס כך שבלטה חוצה מפני היסוד שלו עלולה לערער את יציבות הבנייה, לגרום לסידוק במישקים ולבריחת מים מהאוריפוס, אלא אם נבנה יסוד לדופן השיש בצמוד לחוצץ. לא נמצאו רמזים ליסוד כזה בחפירה.

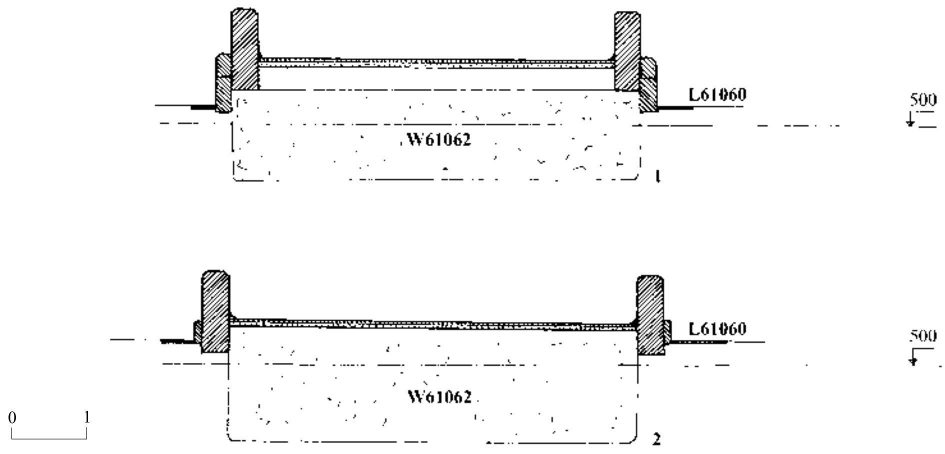

איור 59. הצעות לשחזור דופן האוריפוס: (1) הדופן בהמשך לפן של יסוד החוצץ; (2) הדופן צמודה לפן של יסוד החוצץ (שרטוט א׳ לויט).

(2) דופנות השיש הוצמדו לחוצץ, כך שהדופן הפנימית שלהן המשיכה את הפן החיצון של יסוד החוצץ (איור 2:59). לפי שחזור זה, רצפת הפסיפס של האוריפוס הייתה בעובי כ־10 ס״מ (התשתית והפסיפס), והונחה ישירות על ראש ההשתמרות של יסוד החוצץ 61062, כלומר בגובה 5.6 מ׳ לערך מעל פני הים. ראש דופן השיש היה בגובה כ־6.2 מ׳ מעל פני הים, ובסיסו בגובה כ־5.15 מ׳ מעל פני הים. בסיס הדופן הוחדר כ־15 ס״מ אל מתחת לרצפת הזירה. בצד החיצוני של הדופן, בחלקו התחתון, הוצמד נדבך אחד של ספין (לפחות 25 ס״מ גובה), שנועד לכסות את החלק שלא הוחלק בגוש השיש.

אפשרות 1 שלעיל תומכת בשחזור השני שהוצע לחוצץ באזור האובליסק (ר׳ לעיל), ואילו אפשרות 2 תומכת בשחזור הראשון, שלפיו החוצץ עובה לכל אורכו. אם אפשרות 2 נכונה, הרי שהספין שנוסף ליסוד היצוק של החוצץ השלים את רוחב החוצץ ל־7 מ׳, כמו בקרבת האובליסק; רוחב הספין היה 35 ס״מ. תנוחתן של דופנות האוריפוס אחרי שפורקו (החלק התחתון קרוב ומקביל לפן של יסוד החוצץ) מחזקת את אפשרות 2 (ר׳ הצעה לשחזור החלק המעוגל של האוריפוס, להלן).

הקצה הדרומי של האוריפוס הסתיים בצורה מעוגלת, כפי שאפשר ללמוד מצורתם של פריטי השיש במקום (טבלה 2: 10; איור 41), ואילו יסוד החוצץ המשיך מעט דרומה והפן הדרומי שלו הסתיים במקביל למיתר מטה פרימה 61002 ובמרחק 1.85 מ׳ ממנו. ראוי לציין שעד כה לא נחפרו קירקוסים שבהם השתמרה באתרה הדופן הגלויה של האוריפוס שמול המטה פרימה. ברצפות פסיפס שבהן מוצג קירקוס ממעוף ציפור, מוכרות שתי סיומות של האוריפוס מול המטות: (1) סיומת מלבנית, כמו בפסיפסים מליון בצרפת ובפיאצה ארמרינה בסיציליה (Humphrey 1986: Figs. 36, 110, 115); (2) סיומת מעוגלת, כמו בפסיפסים מקרתגו בתוניסיה ומוולוביליס במרוקו (Humphrey 1986: Figs. 63, 108). סביר שבמקומות שבהם קצוות החוצץ היו מעוגלים מול המטות — כמו בקירקוסים בלפקיס מגנה (Humphrey 1986: Figs 7, 23), בקירקוס מקסנטיוס ליד רומא (Humphrey 1986: Fig. 275), בקרתגו (Humphrey 1986: Fig. 139) ובמרידה (Humphrey 1986: Figs. 165, 167a-b) — גם דופנות האוריפוס נבנו בהתאמה. לפי ממצאי החפירה בקירקוס המזרחי בקיסריה, קצוות חוצץ המקבילים למיתר המטות אינם מחייבים סיומת תואמת של דופן האוריפוס.[39]

[39] יש אפשרות שהסיומת הישרה בקצה הדרומי של חוצץ 61062 שייכת לשלב קדום (שלבים IIIb או IIIc), ואילו דופנות השיש המעוגלות בקצה הדרומי של האוריפוס שייכות לשלב מאוחר (IIIa).

בראש החוצץ (5.38 מ׳ גובה מעל פני הים, בריבוע 522) אין שרידים לתעלת יסוד המתאימה לזרוע המעוגלת של דופנות האוריפוס. לפיכך, הוצב בסיס הדפנות בגובה 5.4 מ׳ מעל פני הים — סידור המתאים רק לשחזור 2 של דופן האוריפוס.

משקלן הרב של הדפנות שמתארן דומה לאות Y, צורתן המקשה על הזזתן, מיקומן ותנוחתן בבורות שממזרח ליסוד החוצץ וממערב לו מלמדים שבמהלך הפירוק הן הוטו חוצה אל תוך הבור ולא לאורך החוצץ. לפיכך, נראה שמקום המפגש של שתי הזרועות שבדופן השיש היה במרחק כ־5.3 מ׳ מהמיתר של המטה פרימה וכ־3.45 מ׳ מהפן הדרומי של החוצץ. לפי שחזור זה הייתה רחבה (כ־5.3 × 5.4 מ׳) בין הקצה הדרומי של האוריפוס ומיתר המטה פרימה, שבקצה הצפוני שלה גומחה חצי עגולה (כ־4.5 מ׳ קוטר; איור 42); מרצפת הרחבה לא נותרו שרידים.[40] בחלק התחתון של הדופן הדרומית בזרוע המעוגלת נותרה רצועה לא מוחלקת שגובהה כ־20 ס״מ, והיא מעידה שלפחות חלק זה היה מכוסה בספין או משוקע ברצפת הרחבה, בהנחה שהייתה גבוהה מרצפת הזירה. קוטר המעגל הפנימי שיצרו הזרועות המעוגלות (כ־4.5 מ׳) ועוביין מתאימים יותר לאפשרות שדופנות השיש הוצבו על יסוד החוצץ, כמו בהצעת שחזור 1 של האוריפוס, ולא צמודות אל דופנו, כמו בשחזור 2.

פביליון וקישוטים אחרים על האוריפוס

מצפון לפן המעוגל בקצה הדרומי של האוריפוס התגלו כמה פריטי שיש המשויכים למצולע (כנראה משושה; טבלה 2: 9, 11, 30; איור 49) ושבר של עמוד שיש (טבלה 2: 31); ככל הנראה היו אלה חלקים של פביליון. עד היום לא התגלו באתרם שרידי פביליון בנוי על חוצץ בקרבת המטה, אך קיומם במקום זה מוכר מעיטורי רצפות פסיפס (כמו בקרתגו, בפיאצה ארמרינה ובברצלונה, Humphrey 1986: Figs. 63, 115, 119). לפביליונים אלה צורת מצולע שעליו גג פירמידלי. לפביליון ברצפה בקרתגו קומה אחת, ובשני הפסיפסים האחרים מתוארים פביליונים שלהם שתי קומות. חלקי הפיביליון בקירקוס המזרחי נעשו בשתי מידות, ובשלב זה אין אפשרות לדעת אם הם שייכים לשתי יחידות או לשתי קומות של יחידה אחת, שהעליונה בהן קטנה מהתחתונה.

ממערב לחוצץ, במרחק כ־20 מ׳ מצפון לקצה האוריפוס, התגלה שבר של עמוד גרניט גבוה (טבלה 2: 20; איור 52). בסצנות המתארות מרוצי מרכבות בקירקוס בתבליטים (Humphrey 1986: Figs. 95–103, 122), בגמות (Humphrey 1986: Fig. 105) ובפסיפסים (Humphrey 1986: Figs. 107, 108, 115, 119) נראות במות מרובעות הנישאות על ארבעה עמודים גבוהים, ועליהן סימנים, ביצים או דולפינים, המייצגים את מספר ההקפות שנותרו עד סיום המרוץ. הבמה הנושאת סימני ביצים ברצפת הפסיפס בפיאצה ארמרינה ממוקמת קרוב יותר לפביליון הסמוך למטה מאשר לאובליסק (Humphrey 1986: Fig. 115). אם עמוד הגרניט שייך לבמה כזו, הרי שמיקום הבמה בקירקוס המזרחי בקיסריה תואם את הסדר המתואר בפסיפס מפיאצה ארמרינה.

סיכום

הקירקוס המזרחי בקיסריה נבנה בהתאמה לעקרונות התכנוניים והעיטוריים של קירקוסים רומיים. עקרונות אלה, שנקבעו בעקבות שיפוץ הקירקוס מכסימוס ברומא בימי הקיסר טריאנוס (98–117 לסה״נ), הועתקו מרומא לרחבי האימפריה והפכו מקובלים ותקניים (Humphrey 1986:56–294).

---

[40] נדבך האבנים המסותתות בדרום חוצץ 61062 (W61051) השתמר לגובה דומה לזה של ראש הקירוי שמעל תעלת ניקוז 61071 (5.30–5.35 מ׳ מעל פני הים). יסוד 61062 בריבועים 522 ו־622 נפגע בעת פירוק החלק הגלוי של החוצץ, ואין בו כדי ללמד על גובה הרצפה.

בחפירות שנערכו בשטח VI נבדקו שרידי היסוד של חוצץ 60016 ומטליות שנותרו באתרן מרצפת הזירה 60004. יסוד החוצץ היה בנוי מתערובת של אבני לקט וטיט־סיד. רוחבו כ־5.4 מ׳ ועומקו כ־1.15 מ׳ מתחת לרצפת הזירה. האובליסק הוצב על גבי החוצץ בקטע שהורחב והועמק לשם כך במכוון (כ־8 מ׳ אורך, כ־7 מ׳ רוחב, 2.8–2.9 מ׳ עומק מתחת לרצפת הזירה). לא הובחנו שרידים של רצפת הזירה שניגשו אל הקטע הרחב.

העמודים הקוניים מגרניט אסואן אדומה, שנמצאו בצפון הזירה ובנמל, קישטו במקור את המטה סקונדה. הם נפלו או הופלו ממקומם בעת העתיקה, לאחר שהקירקוס יצא משימוש. נבחנה האפשרות שפריטי גרניט או פריטי גיר שנמצאו בקרבת האובליסק ובנמל שימשו בסיס או מעמד לבסיס של האובליסק. אין מידע המאפשר לקבוע אם פריט הגרניט המרובע הגדול שנמצא בזירה, בין האובליסק והעמודים הקוניים, שימש בסיס לאובליסק או למונומנט אחר (למשל טרקסהיפוס, ר׳ Jeremias 1931). לפי הצעת השחזור לעיל השתייכו פריטי הגיר הגדולים למסד מלבני מדורג (3.6 × 5.1 מ׳ מידה משוחזרת). מיקומם המקורי אינו ידוע ונשללה האפשרות לקשר בינם לבין האובליסק. אפשר שהם נשאו את אחד מקישוטי החוצץ, שולבו בעמדות הזינוק (carceres) או היו חלק ממונומנט אחר שניצב בהיקף הקירקוס. בסיס הגרניט המרובע מהנמל שונה באיכותו מהגרניט של האובליסק, העמודים הקוניים ובסיס הגרניט מהזירה, ואין ודאות שהשתייך לקישוטי הקירקוס. לכן, לא נכללו בסיסי הגרניט המרובעים ופריטי הגיר שהתגלו בקרבת האובליסק בשחזור הבסיס או המעמד לאובליסק.

בחפירות בשטח VIa התגלו באתרם קטע ממסד חוצץ 61062, שלושה שלבים של יסוד המטה פרימה (W61002, W61006, W61210) ומטליות משלבים ברצפת הזירה (L61003, L61004, L61058, L61060, L61075, L61076, L61206). היסוד של החוצץ נבנה ביציקה של טיט־סיד אפור ואבני לקט, הזהה באיכותה לקטע של יסוד החוצץ שהתגלה בשטח VI; לפיכך, קטעי החוצץ בשני שטחי החפירה שייכים לאותו חוצץ. בבורות הסמוכים למטה פרימה ולחוצץ התגלו פריטי אבן רבים של דופנות האוריפוס שנבנה בראש החוצץ, חלקי קישוטים שפארו אותו והעמודים הקוניים שעיטרו את המטה פרימה.

התכנית והמידות של הקירקוס המזרחי, וקישוטי החוצץ — ובראשם האובליסק והעמודים הקוניים של המטות — מלמדים על קשר ארכיטקטוני־עיצובי עם קירקוסים יוקרתיים שנבנו באימפריה, כגון קירקוס מכסימוס ברומא (Humphrey 1986:56–294), הקירקוס בלפקיס מגנה (Humphrey 1986:25–55) והקירקוס בצור (Humphrey 1986:461–477).

השתמרותם הטובה של פריטי האבן שעיטרו את החוצץ לכל אורכו מאפשרת לשחזרו בצורה מרבית. צעד ראשון בשחזור נעשה עם הצבתו מחדש של האובליסק (ר׳ Sa‘ad, this volume). במאמר זה הוצגו האפשרויות לשחזור החוצץ והמטה פרימה לפי הממצאים שהתגלו בחפירת רשות העתיקות. אם יושלמו החפירות הארכיאולוגיות ומלאכת השחזור לכל אורך החוצץ יתקבל החוצץ השלם והמפואר מבין אלה שהתגלו באימפריה הרומית עד כה.

נספח 1. רשימת הלוקוסים והקירות

מס'[i]	ריבוע	שכבה	תיאור
שטח VI			
L60001	I8–I4, K8–K4	I	עפר מעל ראש השתמרות החוצץ 60016
L60002	K4–8	מעורב	ממזרח לפן המזרחי של החוצץ 60016: פירוק, שוד ומילוי
W60003	G–H5	פני שטח (III)	שני חלקים ברצף של גזע האובליסק
L60004	H5–7	III	מטליות של רצפת זירה ממערב לחוצץ 60016
L60005	G–H6	מעורב	בור שוד, במקום שבו לא השתמרה רצפה 60004, ממערב ומצפון לאובליסק
L60006	H5	IV	מילוי חולי ממערב לקיר 60017; המשך החפירה של המשלחת המאוחדת
W60007	G–H6	IV	יסוד של קיר
L60008	K4–8	IV	מתחת ל־L60002, עד קרקע בתולה
W60009	H5–6	IV	יסוד של קיר הניצב ממזרח לקיר 60007
L60010	H–G/5–6	IV(II)	הצטברות של חול מתחת למפלס רצפת הזירה, שחדרו לתוכה קברים
L60012	H7	מעורב	הצטברות מעל רצפה 60004
L60013	H6	מעורב	מתחת ל־L60012, במקום שבו לא השתמרה רצפה 60004
L60014	H7	מעורב	מתחת ל־L60012, במקום שבו לא השתמרה רצפה 60004
L60015	H7	IV	מילוי שבו הרבה אבנים קטנות מתחת למפלס הזירה (שלא השתמרה)
W60016	I6	III	יסוד החוצץ
L60017	H7	IV	מילוי שבו אדמת חמרה, מתחת ל־L60015
W60018	H7	IV	יסוד של קיר
W60019	H7	IV	יסוד של קיר
W60020	H7	IV	יסוד של קיר
L60021	H7	IV	מילוי עפר בין היסודות של קירות 60018–60020
W60023	G6	IV	יסוד של קיר
L60024	G6	מעורב	הצטברות ממזרח לקיר 60023 (שכבה III שלתוכה חדרו קברים משכבה II)
L60025	G6	מעורב	הצטברות ממערב לקיר 60023 (שכבה III שלתוכה חדרו קברים משכבה II)
L60026	G6	II	קבר מצפון לאובליסק
L60029	G6	II	קבר
W60031	H7	IV	יסוד של קיר
L60032	H–I6	IV	מילוי חולי צפונית־מערבית לקיר 60031
L60033	H6	IV	מילוי חולי דרומית־מזרחית לקיר 60031
L60035		I	בור לדליית בננות
שטח VIa			
L61000	520–526, 620–626	I	שכבת הקרקע החקלאית העליונה, שהוסרה ברובה בחפרון, זהה ללוקוס 61050
L61001	521–522, 621–622	I–II	שכבת ההרס של המטה פרימה

[i] לא נעשה שימוש במספרים החסרים לכאורה ברשימה.

נספח 1. (המשך)

מס׳[i]	ריבוע	שכבה	תיאור
W61002	521—522, 621—622	IIIa	המטה פרימה המאוחרת, הגדלה של מטה פרימה 61006
L61003	521	IIIa	רצפת טיט־סיד, 5.20 מ׳ מעל פני הים, ממערב לקיר 61002
L61004	521	IIIb	רצפת טיט־סיד, 5.05 מ׳ מעל פני הים, מתחת ל־L61003
L61005	521	IV	בור בדיקה, שבו עפר חולי, מתחת ל־L61004
W61006	521—522, 621—622	IIIb	מטה פרימה הקדומה למטה פרימה 61002
L61007	520	III?	רצפת טיט־סיד במערב L61075
L61050	522—526, 562—566	I–II	שכבת הקרקע העליונה, מפני השטח עד ראש הפריטים הארכיטקטוניים, זהה ל־L61000
W61051	522	III	הפן הדרומי של יסוד חוצץ 61062
L61052	522	III	עפר בין קירות 61051 ו־61053, מעל L61055
W61053	522	III	דופן דרומית של תעלת ניקוז 61055
L61054	421, 422, 426, 521—523	II	בור גדול שלתוכו הוטלו פריטים ארכיטקטוניים מהמטה פרימה ומהחוצץ
L61055	522	III	תעלת ניקוז בין המטה פרימה לחוצץ (L61071 הוא כנראה המשכה לכיוון מזרח)
L61056	523 623	II	בור שנחפר לתוך החלק הדרומי של חוצץ 61062, לתוכו הוטלו פריטים ארכיטקטוניים (בדומה ל־L61054 ול־L61057)
L61057	523—526	II	בור מוארך ממערב לחוצץ 61062, שלתוכו הוטלו הפריטים הארכיטקטוניים של האוריפוס
L61058	520	IIIa	רצפת טיט־סיד עליונה של הזירה מדרום למטה פרימה, מפלסה 5.25 מ׳ מעל פני הים
L61059	625	IV	יסוד של קיר שנחתך מתעלת היסוד של קיר L61062
L61060	623—625	III	רצפת טיט־סיד של זירה ממזרח לחוצץ 61062, שמפלסה 5.30 מ׳ מעל פני הים; בור 61061 מפריד בין הרצפה לחוצץ
L61061	622—626	II	בור המפריד בין החוצץ 61062 לבין רצפת הזירה 61060
W61062	522—526, 622—626	III	יסוד יצוק של החוצץ
W61063	525	IV	מסד של תעלת מים, שנתמך בצד דרום בקיר 61090; נחתך בתעלת היסוד (L61073) של חוצץ 61062
W61064	625—626	IV	קיר היוצר פינה עם קיר 61059
L61065	525	IV	מילוי חולי מתחת לבור 61057
L61066	524	III	ראש היציקה של יסוד חוצץ 61062; במפלס 5.50 מ׳ מעל פני הים
L61067	525	IV	תעלת יסוד של קיר 61063
W61068	625	IV	קיר הניצב לקיר 61059a; המשכו לדרום־מזרח מצוי מתחת לגוש שיש 13 (טבלה 2)
L61069	520	IIIa	תשתית לרצפה 61058, מעל לרצפה 61075
L61070	626	IV	תעלת מים בנויה ומטויחת היוצאת מאגן 61072 לכיוון צפון־מזרח; המשכה מצוי מתחת לרצפה 61060
L61071	622	III	מתקן בנוי ומכוסה בלוחות אבן, כנראה המשך לכיוון מזרח של תעלה 61055
L61072	626	IV	פינה דרומית־מזרחית של אגן בנוי ומטויח, שממנו יוצאת תעלה 61070
L61073	522—526	III	צד מערבי של תעלת היסוד של חוצץ 61062
L61074	622—626	III	צד מזרחי של תעלת היסוד של חוצץ 61062

נספח 1. (המשך)

מס׳[i]	ריבוע	שכבה	תיאור
L61075	420—421, 520—521, 620	IIIb	רצפת טיט־סיד בדרום הזירה, מתחת ל־L61069
L61076	520	IIIc	רצפת טיט־סיד של הזירה, מתחת לרצפה 61075
W61077	520	IV	יסוד של מבנה שנבנה מיציקה של אבני לקט וטיט־סיד אפור מתחת לרצפה 61076
W61078	422	III	בנייה בדרום־מערב הריבוע הממשיכה במחיצות; כנראה המשך לצפון־מערב של תעלה 61201
L61079	520—521, 620—621	II	בור מוארך בהיקף של מטה פרימה 61002, המפריד בין המטה לרצפת זירה 61058
W61082	522	III	קיר צפוני של תעלה 61055, שדוד (נשתמרו טביעות האבנים בטיט־סיד של הרצפה)
W61083	622	III	קיר צפוני (ללא טיט בין המישקים) של תעלה 61071
W61084	622	III	קיר דרומי (ללא טיט בין המישקים) של תעלה 61071
L61085	622—626	IV	מילוי חולי ממזרח לחוצץ 61062
L61086	622—626	III	הצטברות בעובי של כמה סנטימטרים, ישירות מעל לרצפה הזירה 61060
L61087	620, 720	II	בור ברצפת הזירה ומתחתיה, שבו הונחו העמודים הקוניים 35, 36 (טבלה 2)
L61088	626	IV	מעין ריצוף של אבנים קטנות, 4.64 מ׳ מעל פני הים
L61089	624	III	צינור חרס בתוך מעטפת בטון מתחת לרצפה 61060, שניקז את האוריפוס
W61090	525	IV	בנייה שהוצמדה מדרום לקיר 61063, כנראה כתמיכה
L61091	520—521	IIIa	תעלת יסוד של מטה פרימה 61002 שפגעה ברצפות 61075 ו־61076
L61092	520—521	II	בור דרומית־מערבית למטה פרימה 61002, לתוכו הוטלו פריטים ארכיטקטוניים 2, 32, 48 (טבלה 2)
L61093	524	I	בור מעוגל לעיגון הדליית בננות
L61201	521		תעלה שלה דפנות בנויות מטויחות בטיח II, 1-2, הניגשת ממזרח אל מטה פרימה 61006
L61202	522	II או III	הצטברות של עפר בין הפן הצפוני של מטה פרימה 61006 ודופן 61053
L61203	522	IV	עפר חולי מתחת ל־L61052; לחלקו העליון נחפרה תעלה 61055
W61204	521	III	דופן דרומית, בנויה, של תעלה 61201
W61205	521	III	דופן צפונית, בנויה, של תעלה 61201
L61206	521	III	רצפת הזירה מעל תעלה 61201
L61207	522 622	IIIa?	בנייה מפוררת של אבני גוויל וטיט־סיד בין מטה פרימה 61006 לקיר 61053
L61209	520	IV	בור בדיקה מתחת לרצפה 61076
W61210	522 622	IIIc	מטה פרימה הקדומה למטה פרימה 61006 (נחשפו הפינה הצפונית־המזרחית וקטע מהמיתר)
W61211	521	IIIc	בור בדיקה צמוד לשולי מטה פרימה 61006 שבו התגלתה בנייה מתחת למטה פרימה 61002; כנראה הליבה של מטה פרימה 61210
L61212	520	IIIc	בור בדיקה: שכבה של עפר כהה מעורב בטיט־סיד ממתכון 2 מתחת לרצפת הזירה 61076 ומעל לקיר 61077 ו־L61213; כנראה תשתית של רצפה 61076
L61213	520	IV	עפר חולי מתחת ל־L61212, שלתוכו נוצק קיר 61077
L61215	422	IV	ממצאים משכבת החול שמתחת לגובה של רצפת הזירה (במקום זה הרצפה לא השתמרה)

הפניות

אנגרט א׳, עורך. 1999. מפרי עטו של אהרון וגמן. בתוך ר׳ גרשט, עורכת. **ספר מוזיאון שדות־ים לעתיקות קיסריה לזכר אהרון וגמן.** תל אביב. עמ׳ 139–142.

גרן ו׳ תשמ״ד. **תיאור גיאוגראפי, היסטורי וארכיאולוגי של ארץ־ישראל** 5 : **שומרון** (ב) (תרגום מצרפתית לפי מהדורת פאריס 1875, ח׳ בן־עמרם). ירושלים.

וגמן א׳ 1981. ימים ראשונים בקיסריה והמוזיאון בשדות ים. **קרדום** 18 :104–109.

וייס ז׳ תשס״א. יהודי ארץ ישראל ותרבות הפנאי הרומית : חכמים וקהילה, הלכה ומעשה. **ציון** סו :427–450.

יוסף בן־מתתיהו. **תולדות מלחמת היהודים ברומאים** (תרגום ל׳ אולמן). ירושלים תש״ע.

יוסף בן־מתתיהו. **קדמוניות היהודים** (תרגום א׳ שליט). ירושלים תשכ״ג.

עולמי י׳, סנדר ש׳ ואורן א׳ תשס״ו. **מפת בנימינה (48)** (סקר ארכיאולוגי של ישראל). ירושלים.

פורת י׳ תשנ״ה. האמפיתיאטרון שבנה הורדוס בקיסריה (הודעה ראשונה). **עתיקות** 25 :11*–19*.

פורת י׳ תשנ״ו. מפעל חפירות קיסריה — מרץ 1992 – יוני 1994 : משלחת רשות העתיקות. **חדשות ארכיאולוגיות** קה :37–46.

פורת י׳ תשנ״ז. ה״אמפיתיאטרון״ שבנה הורדוס בקיסריה וגלגוליו המאוחרים. **קדמוניות** 112 :93–99.

פורת י׳ תשס״א. קיסריה — 1994–1999. **חדשות ארכיאולוגיות** – **חפירות וסקרים בישראל** 112 :38–46.

פורת י׳ תשס״ג. מתקנים להצגות, למרוצים ולאתלטיקה בקיסריה. **קדמוניות** 125 :25–42.

ששון א׳ תשע״א. ה׳בייארה׳ היוונית בקיסריה. בתוך י׳ פורת, א׳ איילון, א׳ איזדרכת, עורכים. **מכמני קיסריה ב : סיכומים ומחקרים בנושא קיסריה וסביבתה לזכר אמנון קדרון.** ירושלים. עמ׳ 305–320.

Benvenisti M. 1970. *The Crusaders in the Holy Land*. Jerusalem.

Bijovsky G. 2015. The Coins. In Y. Porath. *Caesarea Maritima* I/2: *Herod's Circus and Related Buildings; The Finds* (IAA Reports 57). Jerusalem. Pp. 73–110.

Bijovsky G. This volume. The Coins from the Eastern Circus at Caesarea Maritima.

Bruns G. 1935. *Der Obelisk and Seine Basis auf dem Hippodrom zu Konstantinopel* (Istanbuler Forschungen 7). Istanbul.

Conder C.R. and Kitchener H.H. 1882. *Survey of Western Palestine* II: *Samaria*. London.

Daniel R. and Porath Y. This volume. A Greek Curse Tablet from the Eastern Circus at Caesarea Maritima.

Eusebius. *Ecclesiatical History.* H.J. Lawlor and J.F.L. Oulton eds. and transls. (Loeb Classical Library). London 1927.

Expositio totius mundi et gentium. J. Rougé ed. and transl. (Sources chrétiennes 124). Paris 1966.

Fletcher B. 1943. *A History of Architecture on the Comparative Method, for Students, Craftsmen, and Amateurs* (11th ed.). London.

Gendelman P. This volume. A Chronological Revision of the Date of the Pottery Finds from the Eastern Circus at Caesarea Maritima.

Gersht R. This volume. Statues from the Eastern Circus at Caesarea Maritima.

Habachi L. 1984. *The Obelisks of Egypt: Skyscrapers of the Past*. Cairo.

Humphrey J.H. 1974. Prolegomena to the Study of the Hippodrome at Caesarea Maritima. *BASOR* 213:2–45.

Humphrey J.H. 1975. A Summary of the 1974 Excavations in the Caesarea Hippodrome. *BASOR* 218:1–24.

Humphrey J.H. 1986. *Roman Circuses: Arenas for Chariot Racing*. Berkeley–Los Angeles.

Jeremias J. 1931. Der Taraxippos im Hippodrom von Caesarea Palaestinae. *ZDPV* 54:279–289.

Lammer M. 1974. Die Kaiserspiele von Caesarea im Dienste der Politik des Königs Herodes. *Kölner Beiträge zur Sportwissenschaft* 3:95–164.

Lehmann C.M. and Holum K.G. 2000. *The Greek and Latin Inscriptions of Caesarea Maritima* (ASOR, The Joint Expedition to Caesarea Maritima, Excavation Reports V). Boston.

Levine L.I. 1975. *Roman Caesarea: An Archaeological-Topographical Study* (Qedem 2). Jerusalem.

Malalas. *Chronographia*. B.G. Niebuhr ed. (*Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae*). Bonn 1931.

Patrich J. 1999. The Warehouse Complex and Governor's Palace (Areas KK, CC, and NN, May 1993–December 1995). In K.G. Holum, A. Raban and J. Patrich eds. *Caesarea Papers* 2: *Herod's Temple, the Provincial Governor's Praetorium and Granaries, the Later Harbor, a Gold Coin Hoard, and Other Studies* (*JRA* Suppl. S. 35). Portsmouth, R.I. Pp. 71–107.

Pausanius. *Description of Greece*. W.H.S. Jones transl. (Loeb Classical Library). New York. 1918–1935.

Porath Y. 1995. Herod's 'amphitheatre' at Caesarea: A Multipurpose Entertainment Building. In J.H. Humprey ed. *The Roman and Byzantine Near East* 1: *Some Recent Archaeological Research* (*JRA* Suppl. S. 14). Ann Arbor. Pp. 15–27.

Porath Y. 2002a. Hydraulic Plaster in Aqueducts as a Chronological Indicator. In D. Amit, J. Patrich and Y. Hirschfeld eds. *The Aqueducts of Israel* (*JRA* Suppl. S. 46). Portsmouth, R.I. Pp. 25–36.

Porath Y. 2002b. The Water-Supply to Caesarea: A Re-Assessment. In D. Amit, J. Patrich and Y. Hirschfeld eds. *The Aqueducts of Israel* (*JRA* Suppl. S. 46). Portsmouth, R.I. Pp. 104–129.

Porath Y. 2004. Why did Josephus Name the Chariot-Racing Facility at Caesarea 'Amphitheater'? *SCI* 23:63–67.

Porath Y. 2013. *Caesarea Maritima* I/1: *Herod's Circus and Related Buildings; Architecture and Stratigraphy* (IAA Reports 53). Jerusalem.

Porath Y. 2015. *Caesarea Maritima* I/2: *Herod's Circus and Related Buildings; The Finds* (IAA Reports 57). Jerusalem

Porath Y. In Preparation. *Caesarea Maritima: The Praetorium of Roman Judea/Palaestina* (IAA Reports). Jerusalem

Porath Y. and Gendelman P. In Preparation. *Caesarea Maritima: The Byzantine Bath and Roman Domus* (IAA Reports). Jerusalem.

Riley J.A. 1975. The Pottery from the First Session of Excavation in the Caesarean Hippodrome. *BASOR* 218:25–63.

Robertson D.S. 1929. *A Handbook of Greek and Roman Architecture*. Cambridge.

Saʿad Y. This volume. Anastylosis of the Obelisk in the Eastern Circus at Caesarea Maritima.

The City of Jerusalem (1220 A.D.). C.R. Conder ed. and transl. (*PPTS* VI). London 1896.

Vann R.L. 1992. Early Travelers and the First Archaeologists. In R.L. Vann ed. *Caesarea Papers: Straton's Tower, Herod's Harbour, and Roman and Byzantine Caesarea* (*JRA* Suppl. S. 5). Ann Arbor. Pp. 275–290.

Williams-Thorpe O. and Henty M.M. 2000. The Sources of Roman Granite Columns in Israel. *Levant* 32:155–170.

SUMMARIES OF THE HEBREW SECTION

The *Spina* (Barrier) of the Eastern Circus at Caesarea Maritima

Yosef Porath
(Pp. 1*–62*)

Two circuses were built at Caesarea Maritima (Fig. 1:8, 11). The earlier, Herod's Circus, is located on the seashore and was excavated on behalf of the Israel Antiquities Authority between 1992 and 1998. This circus operated for the first time during the inauguration celebrations of the city by King Herod in 10 BCE. The later, Eastern Circus, was constructed in the second century CE in the eastern part of the city, replacing Herod's Circus. Archaeological excavations, undertaken by the IAA in the Eastern Circus (map ref. 19975/71165) between 1996 and 2003, concentrated in two areas: Area VI (Plan 1), near the fallen obelisk, comprising the *spina* and the adjacent *arena*; and Area VIa (Plan 2), at the southern part of the *spina*, including the *meta prima* and the adjacent *arena*.

A circus at Caesarea is mentioned in several ancient sources; however, its location is not specified. As the sources are dated to later than 200 CE, it seems reasonable to conclude that they refer to the Eastern Circus. Eusebius mentions an *arena* at Caesarea, which was used for persecuting Christian martyrs in the second year of the Great Persecution (303–311 CE). A fourth-century CE source renders the Caesarea circus as one of the more prominent circuses in the East, alongside the circuses in Antioch, Laudacia, Beirut and Tyre. The circus at Caesarea is known to have been used for chariot races by the Samaritans, who occupied the city during the revolt of 484 CE. Jewish rabbinical sources refer to the existence of circuses in the country during the Roman period, forbidding the observation of such games; one of the rabbis, Rabbi Abahu, a member of the Jewish Academy at Caesarea—it seems that the Eastern Circus at Caesarea served as an example for him. An anonymous writer, who visited Caesarea in circa 1220, described a "… large and long [stone], which is called the Table of Jesus Christ …", i.e., the fallen obelisk (see below).

The remains of a circus were surveyed in the eastern part of Caesarea in the nineteenth century CE (Fig. 2). Three large columns and a large granite block were documented on Munsell's Map, published in 1863; these were apparently the fallen obelisk and the conical columns that decorated the circus (see below). Guérin, who visited Caesarea in 1854 and in 1863, mentions an obelisk and three large columns of red granite, which he suggested were part of the decorative scheme of a circus' *spina*. The surveyors of the Palestine Exploration Fund visited Caesarea in 1872. They identified the Eastern Circus and mentioned the fallen obelisk, three conical columns and a large cube-shaped stone (Figs. 3–10)—all made of red granite. Jeremias, who visited Caesarea in the late 1920s, surveyed the Eastern Circus. He mentioned the fallen obelisk, three cones, a large granite box and remnants of a 4.2 m wide wall. He identified the wall with the *spina* and the granite box, with the taraxippos. Several surveyors and travelers visited the site of the Eastern Circus in the first half of the twentieth century, some of whom photographed themselves with the architectural elements, mainly near the fallen obelisk and the cones (Figs. 3–10).

The circus' *arena* was exploited for modern agriculture by Kibbutz Sedot-Yam since 1944, resulting in intensive stone-removal activities, which led to the loss of parts of the *spina*. Fragments of a Greek inscription that mentions the circus, ιπποδρομοσ, were found in 1954, about 150 m north of the circus. A team of the Joint Expedition to Caesarea Maritima (JECM) surveyed the area of the Eastern Circus in 1973, followed by excavations in 1974 and 1975. They excavated in five areas: three along the cavea and adjacent *arena*, one at the presumed location of the carceres and one next to the fallen obelisk. The west face of the *spina* and patches of the *arena* floor were discovered near the obelisk (Area H5; Fig. 11).

THE EXCAVATIONS

The IAA excavations at the site were limited to two excavation areas (VI and VIa) and the anastylosis of the obelisk (see Sa'ad, this volume). Several trenches were dug perpendicular to the assumed line of the *spina*. The damaged foundation of the *spina* was identified along c. 30 m north of the obelisk, while farther north, only the robber trench survived. South of the obelisk, the foundation of the *spina* was revealed continuously for a length of 185 m. Marble blocks, originally covering the side walls of the *euripus*, were found in pits dug adjacent to the foundation, for a length of 70–185 m. The southern edge of the *spina*'s foundation and several architectural elements that once had decorated the *spina* and the *meta prima* were revealed. Due to budget constraints, the exposure of the *spina* and *meta prima* was not completed; however, this does not detract from its astonishing presence.

Area VI was opened parallel and perpendicular to the obelisk (Plan 1), and Area VIa was opened 150–185 m south of the obelisk, near the expected southern termination of the *spina*. The remains of the *spina*, *meta prima* and *arena* floor were better preserved in Area VIa (Figs. 12, 13). Four architectural strata were revealed in both areas (Table 1): Stratum IV comprises pre-circus remains; Stratum III, the construction of the Eastern Circus in the second century CE until its abandonment in 640 CE; and Strata II and I attest to post-circus activity at the site, mainly for agriculture. The finds are described below chronologically, from early to late, followed by a detailed discussion of the architectural elements and suggestions for their reconstruction.

Stratum IV

All the remains uncovered beneath Stratum III were attributed to Stratum IV, including wall segments preserved below the *arena* floor and the soil in which they were dug. The preserved patches of the *arena* floor (Stratum III) were left *in situ* and therefore, only meager remains of Stratum IV were exposed in Area VI. These consist of the lower courses of W60007, W60023 and W60031 (Plan 1). It seems that the short segments of W60018, W60019 and W60020 functioned as a podium for some unknown facility. The eastern wall of that podium was destroyed by the foundation trench of the *spina* (Stratum III). The Stratum IV walls were preserved to a maximum height of 0.10–0.25 m below the circus *arena*, attesting to massive soil leveling at the site. The soil, in which the foundation trenches for the Stratum IV walls were dug, included a few finds from the first and second centuries CE (see Gendelman, this volume; Bijovsky, this volume).

The remnants of Stratum IV in Area VIa were preserved in a very limited area due to the digging of a foundation trench for the Stratum III *spina* and the robber trenches of Stratum II (Plan 2; see below). Part of an irrigation system, which was cut close to the *spina*'s foundation trench, was revealed on both sides of the trench (Fig. 13). The upper courses of a basin (L61072) and a channel (L61070) were preserved up to 5.05–5.07 m asl, about 15 cm below the earliest *arena* floor. It seems that the upper part of the basin and the channel were truncated to attain a leveled surface for the Stratum III *arena*. The basin was supplied by a channel constructed atop W61063, which was also truncated (Fig. 14). The joint between the channel and the basin was destroyed by the foundation of the Stratum III *spina*.

Stratum III

In Area VI, the foundation of the *spina* (W60016; Plan 1) and patches of the *arena* floor (L60004) were uncovered. The foundation is 7 m wide at the spot of the original location of the obelisk, and 5.4 m wide to its north and south (Figs. 15, 16). The face of the exposed *spina* was not preserved, and neither was the joint between it and the *arena* floor. The *spina* foundation (5.4 m wide) was set within a trench at a level 1.15 m deeper than the *arena* floor. The foundation was constructed from concrete, comprising fieldstones and lime mortar mixed with much ash and charcoal. The imprint of horizontal wooden planks was noticed on the foundation's face, indicating that the concrete was poured into a wooden mold. The top of the concrete is flat and smooth at 5.48–5.50 m asl (L61066), apparently to allow for the laying of the mosaic floor of the *euripus* (see below). A patch of the *arena* floor (L60004; Fig. 15), 2–3 cm thick, was preserved near the obelisk. The floor was made of one layer of lime mortar, mixed with pottery fragments and small stones (up to 3 cm), resembling the opus signinum technique.

The remnants of the circus in Area VIa consisted of the southern end of the *spina* and *meta prima*, patches of the *arena* floor and segments of a drainage system. Several architectural elements and a few sculpture fragments (see Gersht, this volume), which originally adorned the *spina*, were exposed *ex situ* near the *spina* (Plan 1; Table 2).

The lower course of the *meta prima* survived. It was constructed of ashlar kurkar blocks, leaving a space of 1.5–2.0 m between the *meta prima* and the *spina*'s southern end. Three construction phases were discerned near the *meta prima*. The earliest, Phase IIIc, includes the northeastern semicircular end and two segments of the chord (W61210); its exact dimensions are unknown, but it seems to be larger than those of Phase IIIb and smaller than those of Phase IIIa. In Phase IIIb, W61210 was removed down to its foundation course and replaced by a new *meta* (W61006; diam. 5.6 m) whose chord (W61006) is located 0.5 m south of W61210. During the last phase, Phase IIIa, W61006 was extended to 7.4 m in diameter (W61002) to allow for the erection of large conical granite columns atop the large marble bases (diam. 2.15 m each; see below).

Three *arena* floors were found near the *meta prima*, all made in the *opus signinum* technique (Plan 2: Section 1–1; Fig. 17). The earliest floor (L61076) was placed over the remains. Floor 61076 was laid over the remains of Stratum IV, and Floor 61075 rests directly upon it. Both floors were separated from *metae* W61210 and W61006 by the foundation trench of the latest, larger *meta* (W61002). Floor 61075 was covered by a soil layer (L61069; c. 10 cm thick), which was covered in turn by the latest *arena* floor (L61058) at an elevation similar to that of L61060. Pit 61079 separated L61058 from W61002 (Figs. 17, 18).

Channels L61055, L61071 and L61201 drained the southern part of the *spina* (Plan 2). A pottery pipeline (L61089) is all that remained from the water system of the *euripus*.

Stratum II

The Eastern Circus ceased to function for chariot racing in the late Byzantine period, most certainly prior to the Islamic conquest of Caesarea (c. 640 CE). During this time, Caesarea lost its political and economic status and was abandoned by most of its population. Those who remained in the city made their living by trading ancient building stones or by farming among the ruins. The Eastern Circus underwent a similar process, which was identified in previous excavations by the JECM and the IAA.

In Area VI, the *arena* floor was damaged prior to the obelisk's collapse; apparently, it was ploughed and prepared for agriculture. A few cist graves were uncovered north of the obelisk, of which only one (L60026) was found undisturbed.

In Area VIa, only the *spina*'s concrete foundation (W61062) and the lower exposed course of the *meta prima* (W61002) were left *in situ*. Long, deep pits (L61054, L61056, L61057, L61061, L61087 and L61091) were dug on both sides of W61062. Many architectural elements (Figs. 19–56; see below) and sculpture fragments (see Gersht, this volume) were cast into these pits. It seems that these elements were too heavy for transportation and thus, they were buried to allow for agricultural exploitation of the land.

Stratum I

In 1944, the area of the Stratum III *arena* was leased to Kibbutz Sedot-Yam for agricultural purposes, mainly as a banana plantation. The ancient remains in this area suffered from massive stone removal, down to 0.5 m below the modern surface. In addition, deep pits (diam. 1 m, 1.5–2.0 m deep) were drilled to support the banana trellising.

CHRONOLOGICAL DISCUSSION

The construction date of the Eastern Circus and its remodeling is not mentioned in any of the historical documents that reached us, nor in the inscriptions unearthed to date. The accumulated archaeological evidence from the excavations in Areas VI and VIa, as well as the results of the JECM excavations and the finds unearthed in Herod's Circus, are therefore the main source of data for determining the facility's period of use.

The latest coins found in Stratum IV were minted in the fifth year of Nero (59 CE; see Bijovsky, this volume). Four coins from disturbed loci date to the Roman Imperial period. This matches the numismatic evidence from pre-circus loci in the JECM excavations, which were dated to the second century CE. The coins retrieved from above the latest *arena* floor are dated to the Byzantine period. The latest coins found on the *arena* floor of Herod's Circus (Stratum VIb) date to the time of Hadrian (117–138 CE). Thus, the coins indicate that the Eastern Circus functioned throughout the Roman and the Byzantine periods. Coins of the Umayyad and Abbasid dynasties were found in the Stratum II pits; therefore, it seems that the transformation of the *arena* into arable land took place in the Early Islamic period.

The pottery fragments from below the Stratum III *arena* floor date from the first century BCE to the first century CE (see Gendelman, this volume) attesting that the circus was constructed during the second century CE, apparently under emperor Hadrian (117–138 CE). The potsherds retrieved from the Stratum III deposits, mainly those found between the *arena* floors, indicate that the circus operated throughout the Byzantine period. This evidence is in accordance with the results of the JECM excavations.

Six folded lead tablets were uncovered in the Eastern Circus. They were unfolded in the IAA laboratory. One of them, found in a depression in the Phase IIIb *arena* floor (L61075; Figs, 17, 18), is a curse tablet inscribed in Greek (see Daniel and Porath, this volume). The Greek letters are typical of the fourth–fifth centuries CE, indicating that chariot races were performed in the Eastern Circus during that period.

ARCHITECTURAL ELEMENTS

Several architectural elements that originally decorated the *spina* of the Stratum III circus were removed from their original location in antiquity. They were found in Areas VI and VIa and in the ancient harbor of Caesarea.

Area VI

Obelisk (Figs. 4–6, 20, 25, 27). The obelisk of the Eastern Circus collapsed westward, perpendicular to the *spina* (Plan 1). Its trunk was found broken into two large blocks (total length 10.56 m), with portions of its lower and upper edges missing; its complete length was estimated at 12.0–22.5 m.

Red Granite Block (Figs. 10, 22, 23). A large granite block (1.20 × 2.26 × 2.26 m) was documented by the nineteenth-century surveyors northeast of the obelisk; the block was moved to the eastern side of the field after 1944. Guérin, and later Humphrey, believed that the block was the base of the obelisk; however, since the identification of the block as the obelisk base was not secure, it was decided not to use it in the anastylosis of the obelisk (see Sa'ad, this volume).

Red Granite Conical Columns. Three conical columns of red granite (2.36 m long, 1.82 m lower diam., 1.21 m upper diam.) were found in the *arena*, north of the obelisk. They were removed from their original location (Figs. 7–9, 24–26) and placed next to the obelisk after 1944 to prepare the *arena* for modern agriculture. These columns were the lower portion of the conical columns (*metae*) that adorned the *meta* secunda (for the upper portion; see below).

Limestone Blocks (Figs. 19, 25–37). Four large blocks were surveyed by the JECM team near the bottom of the fallen obelisk. Humphrey assumed that they were *in situ* and belonged to the obelisk's base. During the IAA excavations at the site in 1999, eight limestone blocks were documented; an iron part of a modern sowing machine was found in the soil below the blocks, indicating that they were not *in situ*. The blocks are of diverse dimensions, but each of them has holes (2–6) for the insertion of iron clamps. The author is of the opinion that the blocks were part of a stepped platform (see reconstruction in Fig. 38).

Area VIa

The elements revealed in Area VIa were found inside the long pits dug alongside the *spina*'s foundation (L61054, L61056, L61061) and in a destruction layer (L61001) around the *meta prima*. More than 50 stone objects, intact and broken, as well as fragments of statues (see Gersht, this volume), were documented (Fig. 12; Plan 2; Table 2). The marble items were carved in four typical profiles, numbered I–IV (Fig. 39).

Box-Shaped Marble Blocks. These elongated, box-shaped marble blocks (1.2–2.5 m long, 1.01–1.05 m high, 0.31–0.36 m thick) exhibit top corners that were arranged longitudinally (Profile I; Figs. 39, 40; Table 2:13, 15–18, 45, 49, 50). Humphrey suggested that similar blocks, documented in his survey, functioned as the side walls of the *euripus*. The IAA excavation in Area VIa confirmed Humphrey's suggestion.

Y-Shaped Marble Blocks. Two long marble blocks, each with a semicircular arm (2.43 m long, 1.01 m high, 0.33 m thick, arm's inner diam. c. 4.5 m; Fig. 41; Table 2:10, 44), were revealed near the southern edge of the *spina*. These blocks belong to the southern end of the *euripus*, which had a semicircular recess (Fig. 42). Similar recesses at the edge of the *euripus* are depicted on mosaic floors exhibiting depictions of circuses in Cartage and Volubilis.

Convex Marble Blocks. These convex blocks (outer diam. c. 5.5 m) formed the circular perimeter of the *meta prima*. They were carved in Profile II (Figs. 39, 43; Table 2:1, 8, 19, 21, 23, 38, 41–43, 46) and Profile III (Figs. 39, 44; Table 2:4, 5, 12, 33).

Concave Marble Blocks. A marble block of concave shape (inner diam. c. 3.5 m) was carved in Profile III (Figs. 39, 45; Table 2:34). Its location is uncertain.

Huge Marble Column Bases. These huge bases (bottom diam. 2.15 m) were shaped in Profile IV (Figs. 39, 46–48; Table 2:6, 29, 32, 37). They were quarried in two parts, each about one half of the circle, and functioned as the base for the three truncated conical columns that decorated the *meta prima* (see below).

Shaped Marble Elements. These elements were part of a polygonal (hexagon?) pavilion, shaped in Profile II (Table 2:9, 11) or Profile III (Figs. 47, 49, 50; Table 2:30), which originally decorated the southern part of the *spina*.

Cylindrical Columns. Fragments of two marble columns (Fig. 51; Table 2:14, 31) and an almost intact granite column (Fig. 52; Table 2:20) that originally decorated the *spina* were revealed beside the *euripus*' foundation.

Truncated Conical Columns. Five conical column drums of red granite were revealed near the *meta prima*. They were produced in two sizes: small (3.2 m long, 1.1 m bottom diam., 0.4 upper diam.; Table 2:2, 36) and large (2.35 m long, 1.75 m bottom diam., 1.1 m upper diam.; Fig. 53; Table 2:7, 28, 35). The upper diameter of the larger drums matches the bottom diameter of the smaller ones, attesting that originally, the smaller drums were erected atop the larger ones to produce the three conical columns that decorated each *meta* of the *spina*.

Miscellaneous. A small fragment of a circular object made of white marble was excavated in Sq 622 (Table 2:53); this was perhaps part of an egg-like element that crowned the smaller truncated conical column of the *meta prima*. Two fragments of marble capitals (Table 2:3, 52) and several marble fragments, of unclear shape and architectonic assignment (Table 2:22, 24-27, 39, 40, 47, 48), were also uncovered.

The Harbor of Caesarea

Conical Granite Columns. Humphrey surveyed three conical columns made of red granite (3.2 m long, 1.18 m bottom diam., 0.36 m top diam.; Fig. 54) at the harbor and suggested that they were initially placed atop the conical columns found near the obelisk, originally decorating the *meta secunda*. Humphrey's suggestion was confirmed by the IAA excavations in Area VIa (see below).

Granite Block. A granite block (1.94 × 1.94 × 0.96 m; Figs. 55, 56) was surveyed by Humphrey in 1973 in the Caesarea harbor. He assumed that it functioned as the base of a conical column on the *meta* secunda of the Eastern Circus. A close examination revealed that the block was imported from a different quarry than the obelisk and the conical columns, thus refuting Humphrey's suggestion (see below).

SUGGESTIONS FOR THE RESTORATION OF THE *SPINA* (STRATUM III)

Only the foundation, the lower course of the *meta prima* and small portions of the drainage system of the circus' *spina* were preserved *in situ*. However, the many architectural objects found near their original location—the obelisk, the conical granite columns, the marble and granite cylindrical columns, the worked marble blocks and fragments statues—enable the reconstruction of the *spina*.

The Wide Spina (Area VI)
Solely the foundation of the *spina* survived, with no adjacent *arena* floor. The *spina*'s foundation is c. 5.4 m wide, and it extended for 0.7–0.8 m along 8 m to the east and west to produce a more solid foundation (7 × 8 m) for the obelisk. Such an arrangement is unknown in Roman or Byzantine circuses. Two reasons are suggested for this phenomenon:
1) The widened wall continued on the same plan as the foundation—in this case, the projected wall would have endangered the charioteer who raced close to the *spina*. To overcome such danger, the exposed portion of the widened *spina* could have had the shape of a semicircle rather than have had right angles.
2) The *spina* was the same size for its entire length, which was accomplished by facing the narrower portion of the *spina* with massive blocks or by facing the widened portion of the *spina* with thin slabs. The author prefers the first premise (see below).

The Southern End of the Spina
The *in situ* remnants of the southern portion of the *spina* in Area VIa, and the ex situ architectural elements, enable the restoration of the exposed sections of the *spina* and the *meta prima*. The *meta secunda* at the northern end of the *spina* can be restored likewise.

The *Meta Prima*
The foundation of the *meta prima* was preserved *in situ* up to the lowest exposed course, and the adjacent *arena* floor (L61058). The *metae* in circuses dated to the second–fourth centuries CE comprise a semicircular podium crowned by three conical columns. No *meta* excavated in the Roman Empire was preserved to the original top of the podium, and only restorations have been published thereof. The podium of the *meta* secunda at Lepcis Magna was preserved up to the second exposed course, and Humphrey suggested it was 2.1 m above the *arena*. The lower courses of the *meta*'s podium at Dugga (Tunisia) were found *in situ*, and the podium was restored four courses high (1.62 m). The *meta*'s podium at Sagunto (Spain) was preserved up to 0.68 m. At Antioch (South Turkey), only the foundations of the *meta* survived, and at Tyre (Lebanon), the podium was preserved up to four courses above the *arena*. The podium of the *meta* of Circus of Maxentius (Rome) was constructed from bricks. Its height is restored to more than 1.5 m above the *arena*.

The *meta*'s podium in the Eastern Circus at Caesarea rose c. 1.6 m above the *arena*; about 1.4 m are missing for its reconstruction. At sites where carved blocks ascribed to the *meta*'s podium were revealed, e.g., at Lepcis Magna and Dugga, the upper course was restored with a projecting cornice. A few marble blocks, possessing a convex contour and belonging to Profiles II and III were excavated above the truncated *meta* (W61002) and beside it (Fig. 39; Table 2). Their external convex face is well-polished, and it seems that they originally belonged to the external, i.e. vertical, face of the *meta*'s podium. Holes for metal clamps were drilled into the horizontal face of these blocks (Fig. 43), revealing that this side faced upward. The horizontal faces of these blocks were roughly worked, indicating that the top blocks were superposed by an additional course or by floor tiles that covered the clamps. Assuming that the upper face of the *meta*'s podium projected slightly outward, the height of the projection was at least 1.2 m above the *arena* floor, in this way avoiding danger to the left-side horse harnessed to the chariot. In accordance with the above indications, the *meta*'s podium was arranged as follows, from top to bottom: a top course of tiles (c. 5 cm thick) roofed the podium; beneath them, were a course of Profile III blocks (31 cm high) above a course of Profile II blocks (47 cm high); and separating that and the top preserved course of W61002 were either one or two additional courses of vertical face (60–80 cm high; not found in the excavations). As the joint between the *arena* floor (L61058) and W61002 was not preserved, it is possible to offer two options for the location of the vertical blocks: either atop W61002 (Fig. 57:1) or beside it. If the vertical blocks were placed above the wider foundation (Fig. 57:2)—the second option—this may explain the absence of an *arena* floor (L61058) around W61002. If the second option is correct, the diameter of the *meta*'s podium would have extended over 0.5–0.8 m.

The three conical columns were erected atop the *meta*'s podium: two parallel to the chord and one to their south. Each column was composed of a very large marble base of Profile IV (0.4 m high) and two segments of conical red Aswan granite columns (2.4 and 3.2 m high; Fig. 58). A hole for a metal clamp was drilled into the top of the upper segment of the column, indicating that a decorative, apparently egg-shaped, element crowned the column. Similar finds were reported from Lepcis Magna and appear on several artistic representations of Roman circuses. The total height of the columns was over 6 m.

The drainage system at the western end of W61002, which was connected to L61201, indicates that the *meta prima* was decorated with a water facility, apparently a fountain. According to the calculated height of the water facility of the *meta*, it seems that the water was supplied by the High-Level Aqueduct to Caesarea.

The Euripus

Only the foundation of the *spina* (W61062), made of lime concrete and rubble, survived. In Sq 523, the top of the foundation was evened out at a level about 20 cm higher than the adjacent *arena* floor (L61060). An elongated pit (L61061), dug in Stratum II, separated the *arena* from the foundation. East and west of the foundation, several marble blocks were revealed (Plan 2; Fig. 12), shaped in Profile I (Fig. 39); these originally served to cover the side walls of the *euripus* built above the *spina*. The water face of the marble blocks was turned upward, and vestiges of lime mortar covered their lower half. Some blocks still preserve tesserae from the mosaic floor of the *euripus* (Table 2:45, 49), 61 cm below their top. The tesserae were applied to a lime-mortar layer (over 5 cm thick). The joint between the tesserae and the side blocks was sealed by lime mortar, which thinned out upward until it reached the height of 20 cm above the mosaic floor. The vertical sides of the marble blocks were well-polished at their top, along 65–80 cm, while their lower part was roughly worked.

The level of the preserved top of the foundation (W61062), the *arena* floor (L61060) and the features of the marble blocks found along the foundation, enable the restoration of the long sides of the *euripus* in two ways:

1) The marble blocks covering the *euripus*' side walls (1.05 m high, water depth up to 0.6 m) were placed atop W61062 and continued along its external face. According to this interpretation, the mosaic floor of the *euripus* was 0.40–0.45 m above the preserved top level of W61062 (5.48–5.50 m asl in Sq 523). The top side of these blocks reached c. 6.5 m asl, about 1.3 m above the *arena* floor (L61060), and their bottom was 0.25–0.30 m above the *arena* (Fig. 59:1). Therefore, a panel was required to close the gap between the bottom of the marble blocks and the *arena* floor. Such a panel would have been inserted at least 10 cm into the *arena*, covering the roughly executed lower portion of the marble blocks. It is possible that the panel was profiled, as was the case in the *spina* at Lepcis Magna and Thessaloniki.

2) The marble blocks were placed along the external face of W61062 with their inner face attached to the foundation (Fig. 59:2). The mortar infrastructure of the *euripus*' mosaic (mortar and tesserae about 10 cm high) was laid directly over W61062, at c. 5.60 m asl. The upper face of the *euripus* walls would have reached 6.2 m asl and their lower face, 5.15 m asl. Under such circumstances, the marble blocks would have been inserted c. 15 cm into the *arena*, and a panel (at least 25 cm high) would have been added to the lower portion of the marble blocks to cover their roughly-worked appearance.

The first option supports the second alternative of the *spina*'s restoration in Area VI (see above). The second option indicates that the panel added beside the marble blocks extended the width of the *spina*, reaching 7 m, and that the panel's width was about 35 cm.

Based on the shape of the marble block excavated at the southern end of the *euripus* (Table 2:10, Fig. 45:3), it seems to have been semicircular. The *spina*'s foundation continued slightly to the south, terminating in a straight line parallel to the *meta*'s chord, leaving a gap of 1.85 m between them. Two types of termination of the *euripus* facing the *meta* are observed on mosaic floors bearing depictions of Roman circuses: rectangular, as in the mosaics from Lyon and Piazza Armerina; or semicircular, as in the mosaics from Cartage and Volubilis. It seems that at circuses where the *spina*'s termination was semicircular in front of the *meta*, the *euripus* terminated there in the same manner, as is the case in the circuses of Lepcis Magna, Carthage and Merida.

The Y-shaped blocks (Table 2:10, 44) formed the semicircular gap between the *meta prima* and the southern end of the *euripus*. No sign of a foundation trench for these blocks was noticed on top of the *spina*'s foundation in Sq 522 (W61062, preserved up to 5.39 m asl). The Y-shaped blocks were not removed due to their heavy weight and their shape, and it seems that the two arms met at about 5.3 m from the *meta*'s chord, or c. 3.45 m from the southern end of the *spina*. According to this restoration, a small square measuring about 5.4 × 5.3 m, with a semicircular recess (diam. c. 4.5 m), was formed between the southern wall of the *euripus* and the *meta prima*. The diameter of the arms and the thickness of the marble blocks favor a restoration of the *euripus* based on the first option.

Pavilion and Other Decorative Items

Several marble items, which probably formed a polygonal (hexagon?) structure (pavilion? Table 2:9, 11, 30; Fig. 49), and a fragment of a marble column (Table 2:31), were revealed north of the *spina*'s southern end. No such pavilion was mentioned in Humphrey's thorough study; however, such pavilions appear on mosaic floors bearing depictions of chariot races in circuses, such as at Carthage, Piazza Armerina and Barcelona. These pavilions have a polygonal shape and a pyramidal roof. The pavilion on the Carthage mosaic is one story while the others have two stories. The elements assigned to the pavilion of the Eastern Circus exhibit two sizes, and thus, it is uncertain whether they belonged to two single-story structures or to a two-story structure.

A large granite column (Table 2:20; Fig. 52) was uncovered west of the *spina*, about 20 m north of its end. Square platforms carried by four columns are observed in artistic presentations of Roman circuses. These platforms supported symbols (eggs or dolphins) that represented the number of circuits left to complete the race.

SUMMARY

The Eastern Circus of Caesarea follows the architectural and decorative traditions of Roman circuses established in Circus Maximus, Rome, under Emperor Trajan, and later adopted and copied throughout the Roman Empire.

The plan and dimensions of the Eastern Circus of Caesarea, as well as the decorated *spina*, and above all, the obelisk and the conical columns, indicate that the inhabitants of Caesarea enjoyed a leisure culture similar to that shared by other populations throughout the Roman Empire, e.g., in Rome, Lepcis Magna and Tyre.

The relatively well-preserved stone items that had once decorated the *spina* enabled its restoration. To date, only the anastylosis of the obelisk has been accomplished (see Sa'ad, this volume). It is hoped that the other components of this magnificent facility will be reconstructed on-site as well. This will certainly confer on the *spina* of the Eastern Circus at Caesarea the position as the most complete and magnificent architectural element uncovered to date in the Roman Empire.

CAPTIONS TO ILLUSTRATIONS

Fig. 1. Map of monuments in Caesarea.
Fig. 2. PEF plan of Caesarea (Conder and Kitchener 1882:17).

Fig. 3. The eastern part of the *cavea* and the *arena*, looking north (the days of the British Mandate; courtesy of the IAA archive).
Fig. 4. The obelisk in the *arena*, exhibiting cutting marks, looking north (the days of the British Mandate; courtesy of the IAA archive).
Fig. 5. The obelisk in the *arena*, exhibiting cutting marks, looking northeast (the days of the British Mandate; courtesy of the IAA archive).
Fig. 6. The obelisk, looking southeast (the days of the British Mandate; courtesy of the IAA archive).
Fig. 7. The lower part of three conical columns in the *arena*, north of the obelisk, looking south–southeast (the days of the British Mandate; courtesy of the IAA archive).
Fig. 8. The lower part of one conical column, exhibiting cutting marks, in the *arena*, north of the obelisk, looking south (the days of the British Mandate; courtesy of the IAA archive).
Fig. 9. The base of a conical column (the northern one in Figs, 7, 8), looking south (the days of the British Mandate; courtesy of the IAA archive).
Fig. 10. Granite cube-shaped stone in the *arena*, looking northeast (the days of the British Mandate; courtesy of the IAA archive).
Fig. 11. Plan of the Eastern Circus and its immediate vicinity, drawn after an aerial photograph from 1945 (Humphrey 1986: Fig. 236), including the location of the JECM and IAA excavation areas.
Fig. 12. Area VIa, general view to the north; to left—the upper and lower parts of a conical column.
Plan 1. Area VI, plan and sections.
Plan 2. Area VIa, plan and section (serial numbers of the stone elements are marked in red; see Table 2).
Fig. 13. Area VIa, Sq 626: *Arena* Floor 61060 (Stratum III), Channel 61070 and corner of Basin 61072 (Stratum VI), and the eastern face of *spina* 61062 (Stratum III), whose foundation trench cuts the basin, looking northeast.
Fig. 14. Area VIa, the foundation trench (L61067) of *spina* 61062, cutting W61063, looking north.
Fig. 15. Area VI, the northwestern corner of the widened *spina*, looking north; to left—a patch of the *arena* floor (L60004); note the gap between the floor and the wall.
Fig. 16. Area VI, the eastern face of the *spina* foundation, looking south.
Fig. 17. Area VIa, two phases of the *arena* floor south of the *meta prima* (Sqs 520/620), looking west; within Floor 61075, which is cut by the *meta prima* W61002, is a nailed lead tablet; the upper Floor 61058 covers the foundation trench.
Fig. 18. Area VIa, the nailed lead tablet within Floor 61075; to left—the edge of the foundation trench of the *meta prima* W61002.
Fig. 19. Area VI, the obelisk and limestone blocks to its left, looking south.
Fig. 20. Area VI, the obelisk following the removal of the limestone blocks, looking southeast.

Fig. 21. The pyramidion in the courtyard of the Sedot-Yam Museum, prior to its reconstruction atop the obelisk.
Fig. 22. The large granite block after its relocation at the eastern edge of the *arena*.
Fig. 23. The large granite block.
Fig. 24. Area VI, the obelisk prior to the IAA excavations in 1999; in front of it are the conical columns which were moved to this location by the people of Sedot-Yam; to left—stone blocks and a young tree amidst them.
Fig. 25. Area VI, the obelisk at the outset of the 1999 excavations; to left—the conical columns and stone blocks, looking east.
Fig. 26. Stone elements that were transferred to the *arena* fringes west of the obelisk (2004), looking west; from right to left: limestone blocks, granite block from the *arena*, granite cube-shaped stone from the harbor, and three conical columns from the *arena*.
Fig. 27. Area VI, the obelisk and limestone blocks to its left (1999), looking south.
Fig. 28. Area VI, limestone blocks (1999), looking west.
Fig. 29. Limestone block (Fig. 30), looking east; note soil layer (c. 0.5 cm) between the stone and *arena* Floor 60004; to right—the northern face of the obelisk.
Fig. 30. Limestone block 1.
Fig. 31. Limestone block 2.
Fig. 32. Limestone block 3.
Fig. 33. Limestone block 4.
Fig. 34. Limestone block A.
Fig. 35. Limestone block B.
Fig. 36. Limestone block C.
Fig. 37. Limestone block D.
Fig. 38. Reconstruction of the foundation built from the limestone blocks in Figs. 30–37.
Fig. 39. Profiles I–IV.
Fig. 40. Marble element from the side wall of the *euripus* (Table 2:13) and next to it—a marble column.
Fig. 41. Area VIa, Y-shaped marble element, looking northeast; to left—a hexagon structure (pavilion?).
Fig. 42. Reconstruction of the Y-shaped marble element and its location on the *spina*.
Fig. 43. Area VIa, Sq 621, concave marble element in Profile II (Table 2:1).
Fig. 44. Area VIa, Sq 621, marble elements in Profile III (Table 2:4), looking south.
Fig. 45. Area VIa, concave marble element found *ex situ* upon the *meta prima* foundation (Table 2:34).
Fig. 46. Area VIa, half of a huge marble base found upside-down east of the *spina*, looking east (Table 2:37).
Fig. 47. Half of a huge marble base found west of the *spina*, looking north (Table 2:29); near it—a marble column and a polygonal marble element.
Fig. 48. Reconstruction of the marble base (Table 2:29, 37).

Fig. 49. Area VIa, A large polygonal marble element (pavilion?) perforated with holes intended for iron clasps (Table 2:9) and a smaller polygonal marble element (in the upper part of the photograph; Table 2:11) found at the southern end of the *spina*, looking east.
Fig. 50. Area VIa, Smaller polygonal marble element (Table 2:11) found at the southern end of the *spina*.
Fig. 51. Marble column fragment (Table 2:14) found near the *spina*.
Fig. 52. Lower part of a broken granite column (Table 2:20) found west of the *spina*.
Fig. 53. Area VIa, Sqs 620 and 720, conical columns, looking southwest; to right—lower unit (Table 2:35), to left—upper unit Table 2:36).
Fig. 54. Upper part of two conical columns inserted within an modern wall, and another column in the water below them, looking southeast.
Fig. 55. Red granite element retrieved from the sea
Fig. 56. Red granite element.
Fig. 57. Reconstruction options for the vertical wall of the podium of the *meta prima*.
Fig. 58. Reconstruction suggestion for the *meta prima* and the conical columns.
Fig. 59. Reconstruction options for *euripus*: (1) its wall continues the line of the face of the *spina*›s foundation; (2) its wall is adjacent to the face of the *spina*'s foundation.